

समजनुं माध्यम

राष्ट्रीय परिसंवाद २००८-२०१० पर आधारित

અમે પણ શાળામાં હોત

પોતાની ભાષામાં સાંભળતા હોત
સમજતા હોત
કહી શકતા હોત
નવા બીજ ઉગાડતા હોત

સમજનું માધ્યમ

રાષ્ટ્રીય પરિસંવાદ 2008-2010 પર આધારિત

વિઘ્નયા ડ મ્તમન્નુતે

एन सी ई आर टी
NCERT

રાષ્ટ્રીય શૈક્ષણિક અનુસંધાન અને પ્રશિક્ષણ પરિષદ
NATIONAL COUNCIL OF EDUCATIONAL RESEARCH AND TRAINING

32144 — Samajh ka Madhyam
Rashytriya Parisamvad 2008-2010 per
Aadharit (Gujarati Language)

ISBN 978-93-5292-859-0

First Edition

August 2024 Shravana 1946

PD 1T BS

© **National Council of
Educational Research and
Training, 2024**

₹ 65.00

*Printed on 80 GSM paper with
NCERT watermark*

Published at the Publication
Division by the Secretary,
National Council of Educational
Research and Training, Sri
Aurobindo Marg, New Delhi
110 016 and printed at Taj
Printers, 69/6A, Najafgarh Road
Industrial Area, Near Kirti Nagar
Metro Station, New Delhi 110 015

ALL RIGHTS RESERVED

- No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise without the prior permission of the publisher.
- This book is sold subject to the condition that it shall not, by way of trade, be lent, re-sold, hired out or otherwise disposed of without the publisher's consent, in any form of binding or cover other than that in which it is published.
- The correct price of this publication is the price printed on this page. Any revised price indicated by a rubber stamp or by a sticker or by any other means is incorrect and should be unacceptable.

**OFFICES OF THE PUBLICATION
DIVISION, NCERT**

NCERT Campus
Sri Aurobindo Marg
New Delhi 110 016 **Phone : 011-26562708**

108, 100 Feet Road
Hosdakere Halli Extension
Banashankari III Stage
Bengaluru 560 085 **Phone : 080-26725740**

Navjivan Trust Building
P.O. Navjivan
Ahmedabad 380 014 **Phone : 079-27541446**

CWC Campus
Opp. Dhankal Bus Stop
Panihati
Kolkata 700 114 **Phone : 033-25530454**

CWC Complex
Maligaon
Guwahati 781 021 **Phone : 0361-2674869**

Publication Team

Head, Publication Division : *Anup Kumar Rajput*

Chief Production Officer : *Arun Chitkara*

Chief Editor : *Bijnan Sutar*

Chief Business Manager : *Amitabh Kumar*

Assistant Production Officer : *Deepak Kumar*

ઉપોદ્ઘાત

બાળકોનું પ્રારંભિક શિક્ષણ એ મૂળભૂત રીતે ભાષાનું શિક્ષણ છે. આથી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિએ (2020) તેણે ફરી એકવાર માતૃભાષામાં શિક્ષણ આપવાની પ્રબળ દરખાસ્ત કરી છે. અગાઉના શિક્ષણને લગતા તમામ સૂચનોમાં માતૃભાષા દ્વારા શિક્ષણ આપવાની પણ વાત કરવામાં આવતી રહી છે. ભારત બહુભાષીય દેશ છે. તેથી, આપણે ભારતીય ભાષાઓને શિક્ષણનું માધ્યમ બનાવવાની જરૂર છે જેથી તમામ બાળકોના શિક્ષણને સરળતાથી અને અવિરત ગતિથી આગળ વધારી શકાય. માતૃભાષામાં શિક્ષણ એ તમામ વિષયોને મજબૂત પાયો પૂરો પાડવામાં મદદરૂપ થાય છે. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિમાં 2020માં સ્પષ્ટપણે જણાવેલ છે ગ્રેડમાં -5 સુધી શિક્ષણ માતૃભાષા માધ્યમમાં જ કરવું જોઈએ. પ્રયત્ન તો ગ્રેડ-8 સુધી અને એનાથી પણ આગળની કક્ષા સુધી માતૃભાષા માધ્યમમાં શિક્ષણ આપવાનું હોવું જોઈએ. બહુભાષીયવાદને પ્રોત્સાહન આપવા માટે, વિજ્ઞાન અને અન્ય વિષયોમાં માતૃભાષામાં ઉત્તમ ટેક્સ્ટ સામગ્રી ઉપલબ્ધ કરાવવી જોઈએ. આનાથી બાળકોની ભાષા અને શાળાની ભાષા વચ્ચેનું અંતર ઓછું થશે અને ભાષાઓ વચ્ચે મજબૂત સેતુનું નિર્માણ થશે. તેનો આધાર માતૃભાષા હશે.

આ મહાન યોજનામાં દેશના વિવિધ નિષ્ણાતો અને ભાષા શિક્ષણ વિભાગની ભૂમિકા મહત્વપૂર્ણ છે, તે બધાને પ્રત્યે અમે આભારી છે. આશા છે કે આ પુસ્તિકા બાળકોના શિક્ષણ પર કામ કરતા વિવિધ રાજ્યોના આયોજકો માટે બેઝ બુક તરીકે મદદરૂપ થશે.

નવી દિલ્લી
માર્ચ 2023

દિનેશ પ્રસાદ સકલાની
ડાયરેક્ટરમાર્ચ
નેશનલ કાઉન્સિલ ઓફ એજ્યુકેશનલ રિસર્ચ એન્ડ ટ્રેનિંગ

ઉપોદ્ઘાત

બાળકોના જીવન અને તેમના શિક્ષણમાં ભાષાની ભૂમિકા ઉત્તર-વસાહતી સમાજોમાં અનેક પ્રકારની વિસંગતતાઓ દ્વારા ઘેરાયેલી રહી છે. આ વિસંગતતાઓ પર વિચાર કરવાના પ્રયાસો પણ ઘણીવાર સામાજિક માન્યતાઓ અને રાજકીય વિવાદોથી ઘેરાયેલા હોય છે. કોઈ આશ્ચર્ય નથી કે શિક્ષણ સંબંધિત ભાષા-નીતિ ખૂબ લાંબા સમયથી ચર્ચા અને સંશોધન બંનેના કાર્યક્ષેત્રની બહાર રહી છે. આ પરિસ્થિતિને બદલવાના ઉદ્દેશ્ય સાથે રાષ્ટ્રીય પરિષદે ‘સમજનું માધ્યમ’ શીર્ષક થી ચર્ચાઓની શ્રેણીનું આયોજન કર્યું હતું. ઉદયપુર, પટના, વારાણસી અને દિલ્હીમાં આયોજિત આ ચર્ચાનું ધ્યાન શાળાના દૈનિક જીવનમાં બાળકોના ભાષાકીય અનુભવોની ચર્ચા પર હતું. પ્રયાસ એ હતો કે, ભાષાના પ્રયોગમાં લાંબા સમયથી અટવાયેલી શિક્ષણ નીતિ અંગેની ચર્ચાઓ ફરી શરૂ કરવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવે.

આ પ્રયાસને આગળ લઈ જવાના આશયથી આ પુસ્તક પ્રકાશિત કરવામાં આવી રહ્યું છે. પુસ્તકનું વિષયવસ્તુ ચાર ચર્ચાસભામાં ઉઠાવવામાં આવેલા પ્રશ્નો અને તેમના જવાબો શોધવા માટે વપરાતી દલીલોના માધ્યમથી બનાવવામાં આવ્યું છે. અમે આશા રાખીએ છીએ કે આ પુસ્તક દ્વારા બાળકોના શિક્ષણ સાથે સંકળાયેલા નાગરિકો - જેમાં શિક્ષકો, તેમના પ્રશિક્ષકો, અધિકારીઓ, જનપ્રતિનિધિઓ, સામાજિક સંસ્થાઓના કાર્યકરો અને વાલીઓનો સમાવેશ છે... શિક્ષણમાં ભાષાના પ્રશ્ન વિશે વિચારી શકશે અને સંવાદ કરવા માટે ઉત્સાહ અનુભવશે. આવો સંવાદ આજના સમયની ઐતિહાસિક જરૂરિયાત છે. શિક્ષણના અધિકારના કાયદાએ બાળકની માતૃભાષાનું મહત્વ પુનઃસ્થાપિત કરવાના તાજેતરના પ્રયાસો કર્યા છે. આ પગલું શિક્ષણના વસાહતી ઇતિહાસના વારસામાંથી ઉદ્ભવતા માનસિક અને સામાજિક સંકોચિતતા દૂર કરવાની શક્તિ ધરાવે છે. દેખીતી રીતે, કોઈપણ કાયદામાં રહેલી શક્તિને અભિવ્યક્ત કરવા માટે સામાજિક અને સંસ્થાકીય સહકારની જરૂર હોય છે. અંગ્રેજી માધ્યમની શાળાઓનો વ્યાપ એ માત્ર સમકાલીન વાસ્તવિકતા નથી, તે એક

જટિલ સાંસ્કૃતિક સંરચના પણ છે. જેણે સંવાદપરક ચેતનાના માધ્યમથી જ કોઈપણ પરિવર્તનની અપેક્ષા રાખી શકાય છે.

રાષ્ટ્રીય અભ્યાસક્રમ ની રૂપરેખા-૨૦૦૫ એ પરિવર્તનની દિશા અને પ્રકૃતિ વિશે પૂરતા સંકેતો આપવામાં આવ્યા હતા. આ સંકેતોની વિગતવાર જાહેરાત ભારતીય ભાષાઓ અને અંગ્રેજીના શિક્ષણ પર રાષ્ટ્રીય ફોકસ જૂથોના અહેવાલોમાં કરવામાં આવ્યા છે. આ બંને દસ્તાવેજો બાળકની સમજણના કુદરતી વિકાસના મનોભાષિક સંદર્ભમાં વર્ગખંડમાં શિક્ષણના માધ્યમને સ્થાન આપે છે.

આ સંદર્ભનું મહત્વનું પરિમાણ ભારતનું બહુભાષી વાતાવરણ છે. આપણા બાળકો જન્મથી જ બહુભાષી વાતાવરણમાં રહે છે અને તેમના કુદરતી બૌદ્ધિક વિકાસમાં આ વાતાવરણમાં રહેલી લોક રચનાત્મકતાને આત્મસાત કરે છે. જરૂરીયાત એ બાબતની છે કે આપણે આ વિશાળ પરિપ્રેક્ષ્યમાં રહીને ભાષા નું શિક્ષણ અને માધ્યમ- ભાષાના પ્રશ્ન અંગે શિક્ષણ પ્રણાલીમાં પ્રવર્તતી જડતાને સમજીએ.

મને ખાતરી છે કે આ પુસ્તક ભાષા સંબંધિત નીતિઓ અને કાર્યક્રમનો નવેસરથી તપાસ કરવા માટે એક આધાર પેપર ની ભૂમિકા અદા કરશે. પરિષદ વતી, હું ‘સમજનું માધ્યમ’ પર સેમિનાર-શ્રેણીમાં ભાગ લેનારા તમામ સહભાગીઓનો આભાર વ્યક્ત કરુ છું. પરિસંવાદોની ચર્ચાઓનું સંકલન કરવા અને અથાક પરિશ્રમ સાથે આ પુસ્તકનું સ્વરૂપ આપવા બદલ હું ભાષા વિભાગના ડૉ.સંધ્યા સિંહ અને ડૉ. કીર્તિ કપૂરનો આભાર વ્યક્ત કરુ છું. હું પ્રો. રામજન્મ શર્મા, અધ્યક્ષ, ભાષા વિભાગનો આભાર વ્યક્ત કરુ છું, જેમણે સેમિનાર શ્રેણીના કાર્યક્રમનું ઉત્સાહપૂર્વક સંચાલન કર્યું. હું આશા રાખું છું કે આ પુસ્તકની પ્રસિદ્ધિ રાજ્ય સ્તરની સંસ્થાઓને ભાષાને લગતા પ્રશ્નો અંગે ઊંડાણપૂર્વક વિચાર કરવાની પ્રેરણા આપશે.

નવી દિલ્હી
4 માર્ચ 2010

કૃષ્ણ કુમાર
નિર્દેશક

રાષ્ટ્રીય શૈક્ષણિક અનુસંધાન અને પ્રશિક્ષણ પરિષદ

પ્રસ્તાવના

ભાષા આપણા જીવન અને સંસ્કૃતિમાં એક અનિવાર્ય સ્થાન ધરાવે છે અને ભાષા પોતે જ સંસ્કૃતિને આકાર આપે છે. તે આપણી અસ્મિતા અને ઓળખ પણ છે અને માતૃભાષામાં શિક્ષણ બાળકોના સામાજિક અને જ્ઞાનાત્મક વિકાસને સમૃદ્ધ બનાવે છે.

'સમજનું માધ્યમ' શીર્ષક પુસ્તિકા 2008-2010 માં થયેલી દેશવ્યાપી ચર્ચાના આધારે તેને હિન્દીમાં તૈયાર કરવામાં આવી હતી. હવે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ 2020નાં સૂચનોને આવરીને વર્તમાન સમયમાં આ પુસ્તક સમગ્ર દેશની શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ સુધી તેમની જ ભાષામાં પહોંચે તે જરૂરી છે એટલે મૂળ હિન્દીમાં તૈયાર થયેલા આ પુસ્તિકાને અંગ્રેજીની સાથે સાથે 23 ભાષાઓમાં અનુવાદ દ્વારા દરેક સુધી પહોંચવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવી રહ્યો છે. આ પ્રયાસને આગળ ધપાવવાના હેતુથી આ પુસ્તિકા પ્રકાશિત થઈ રહી છે. આ પુસ્તિકાનો વિષય ચાર સેમિનારમાં ઊઠેલા પ્રશ્નો અને તેના જવાબો શોધવા માટે જે દલીલોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો તેની મદદથી તૈયાર કરવામાં આવ્યો હતો.

મને વિશ્વાસ છે કે આ પુસ્તિકા ભાષાની નીતિઓ અને કાર્યક્રમોને તપાસવા માટે આધાર પેપર તરીકે કામ કરશે. કાઉન્સિલ વતી, હું તમામ સહભાગીઓ પ્રત્યે આભાર વ્યક્ત કરું છું, જેમણે 'સમજનું માધ્યમ' સેમિનાર શ્રેણીમાં ભાગ લીધો હતો. અમે ખાસ કરીને તત્કાલીન નિયામક પ્રો. કૃષ્ણ કુમારના આભારી છીએ, જેઓ આ મહાન યોજનામાં પ્રેરક હતા., જેમના માર્ગદર્શન હેઠળ આ કાર્ય શક્ય બન્યું હતું. હું આશા રાખું છું કે આ પુસ્તિકાના પ્રકાશન સાથે, રાજ્ય કક્ષાની સંસ્થાઓ ભાષાને લગતા પ્રશ્નો વિશે ઊંડાણપૂર્વક વિચારવા માટે પ્રેરિત થશે.

સંધ્યા સિંહ, પ્રોફેસર અને અધ્યક્ષ

ભાષા શિક્ષણ વિભાગ

નેશનલ કાઉન્સિલ ઓફ એજ્યુકેશનલ રિસર્ચ એન્ડ ટ્રેનિંગ

પુસ્તક નિર્માણ સમિતિ

લેખન અને સમન્વયન

પ્રો. સંધ્યા સિંહ

પ્રોફેસર અને અધ્યક્ષ, ભાષા શિક્ષા વિભાગ, એન. સી. ઇ. આર. ટી.

સહયોગ

પ્રો. કીર્તિ કપૂર

પ્રોફેસર, ભાષા શિક્ષા વિભાગ, એન. સી. ઇ. આર. ટી.

અનુવાદ:

સંજયકુમાર કરંદીકર

સમીક્ષા:

પ્રીતિ શુક્લા

- જો શિક્ષણનું માધ્યમ માતૃભાષામાં હોય તો ભાષાકીય અને સાંસ્કૃતિક અંતરને દૂર કરવામાં મદદ કરશે. શાળાની પ્રથમ ભૂમિકા બાળકની ઘરની ભાષાને શાળાની ભાષા સાથે જોડવાની હોવી જોઈએ.
- પ્રાથમિક શિક્ષણ એ એક અર્થમાં ભાષાનું શિક્ષણ છે. એટલે સુધી કે ગણિત, પર્યાવરણ અને સમાજની પ્રારંભિક જાણકારી પણ માતૃભાષામાં જ સારી રીતે મેળવી શકાય છે.
- માતૃભાષા/પ્રાદેશિક ભાષામાં શિક્ષણ દરેક સ્તરે ચાલુ રાખવું જોઈએ કારણ કે આ ભાષાઓમાં યોગ્યતાનો વિકાસ બાળકના સંચાર અને માનસિક વિકાસના તમામ માર્ગો ખોલે છે, જેના પરિણામે તંદુરસ્ત ક્રિયાપ્રતિક્રિયાઓ થાય છે અને વૈચારિક સ્પષ્ટતા વધે છે.
- જો પ્રારંભિક શિક્ષણનું માધ્યમ બાળકની માતૃભાષામાં હોય તો બાળકની પૂર્વ જાણકારી, તેની ભાષાકીય ક્ષમતા અને માનસિક વિકાસનો યોગ્ય રીતે ઉપયોગ કરી શકાય છે.
- બાળકની ઘરની ભાષા, નજીકના વાતાવરણની ભાષા અને શાળાની ભાષાઓ વચ્ચે એક કડી અથવા સેતુ બનાવવાનો દરેક શક્ય પ્રયાસ કરવો જોઈએ. ત્યાં સુધી કે અંગ્રેજી માધ્યમની શાળાઓમાં પણ બાળકની માતૃભાષાને મધ્યસ્થી ભાષા તરીકે પ્રોત્સાહિત કરવી જોઈએ જેથી શાળા બદલ્યા વિના એક માધ્યમથી બીજા માધ્યમમાં અવરજવર થઈ શકે.
- શાળા શિક્ષણ દરમિયાન બહુભાષી શિક્ષણને પ્રોત્સાહિત કરવા માટે દરેક પ્રયાસો કરવા જોઈએ.

—ભારતીય ભાષાઓનું શિક્ષણ (આધાર પેપર), એના.સી.ઈ.આર.ટી.

પ્રથમ આવૃત્તિ

આભાર

રાષ્ટ્રીય શૈક્ષણિક સંશોધન અને પ્રશિક્ષણ પરિષદ ભાષા વિભાગ એન.સી.ઈ.આર. ટી., નવી દિલ્હી; યુનિસેફ, પટના; આર.આઈ.ઈ., ભુવનેશ્વર; આર.આઈ.ઈ., મૈસુર; આર.આઈ.ઈ, અજમેર; એસ.સી.ઈ.આર.ટી., પટના; વિદ્યા ભવન સોસાયટી, ઉદયપુર; કાશી હિંદુ વિશ્વવિદ્યાલય, વારાણસીના વિષય-નિષ્ણાંતોની આભારી છું.

અનીતા રામપાલ, પ્રોફેસર, શિક્ષણ વિભાગ (સી.આઈ.ઈ), દિલ્હી વિશ્વવિદ્યાલય, દિલ્હી; અરુણ કમલ, પ્રોફેસર, પટના વિશ્વવિદ્યાલય, પટના; રમાકાંત અગ્નિહોત્રી, પ્રોફેસર, ભાષા વિજ્ઞાન વિભાગ, દિલ્હી વિશ્વવિદ્યાલય, દિલ્હી; રોહિત ધનકર, નિર્દેશક, દિગંતર, જયપુર; એચ.કે. દિવાન, કાર્યક્રમ નિર્દેશક, વિદ્યા ભવન સોસાયટી, રાજસ્થાન; રાજેશ સચદેવા, પ્રોફેસર, સી.આઈ.આઈ.એલ, મૈસુર; હસન વારિસ, ભૂતપૂર્વ નિર્દેશક, એસ.સી.આઈ.આર.ટી., પટના; પ્રિયદર્શન, સમાચાર સંપાદક, એન.ડી.ટી.વી. ઈન્ડિયા, નવી દિલ્હી; અવધેશ પ્રધાન પ્રોફેસર, હિન્દી વિભાગ, બનારસ હિન્દુ યુનિવર્સિટી, વારાણસી; અહેમદ સજજાદ, ભૂતપૂર્વ પ્રોફેસર, રાંચી વિશ્વવિદ્યાલય રાંચી; શુભા રાવ, સંયોજક, મહિલા અધ્યયન અને વિકાસ કેન્દ્ર, બનારસ હિન્દુ વિશ્વવિદ્યાલય, વારાણસી; રિયાઝ અહમદ, ઉપ-કુલપતિ વિદ્યા ભવન સોસાયટી, રાજસ્થાન; પ્રેમપાલ શર્મા, સંયુક્ત સચિવ, રેલ ભવન, રેલ્વે મંત્રાલય, નવી દિલ્હી; સદાનંદ શાહી, પ્રોફેસર, હિન્દી વિભાગ, બનારસ હિન્દુ વિશ્વવિદ્યાલય, વારાણસી; જ્ઞાનદેવ મણિ ત્રિપાઠી, પ્રિન્સિપાલ, તપેન્દુ ઈન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ હાયર સ્ટડીઝ; એસ.રઘુનાથન, ભૂતપૂર્વ શિક્ષણ સચિવ, દિલ્હી સરકાર; અપૂર્વાનંદ, પ્રોફેસર, હિન્દી વિભાગ, દિલ્હી વિશ્વવિદ્યાલય; રાજેશ ભૂષણ, સચિવ, માહિતી અને પ્રસારણ મંત્રાલય, પટના; શારદા કુમારી, વરિષ્ઠ પ્રવક્તા એસ.સી.ઈ.આર.ટી., નવી દિલ્હી; ઉષા શર્મા, રીડર, આર.આઈ.ઈ, અજમેર, નૂતન ઝા, શિક્ષક, મીરામ્બિકા શાળા, નવી દિલ્હી; મણિન્દ્ર નાથ ઠાકુર, એસોસિયેટ પ્રોફેસર, જે.એન.યુ; પ્રો. કૃષ્ણ કુમાર, ડાયરેક્ટર, એન.સી.ઈ.આર.ટી., નવી દિલ્હી ; રામજન્મ શર્મા, પ્રોફેસર અને અધ્યક્ષ, ભાષા વિભાગ, એન.સી.ઈ.આર.ટી., નવી દિલ્હી ; એ.કે. મિશ્રા, પ્રોફેસર, એન.ઈ.આર.આઈ.ઈ. , શિલોંગ ; સંધ્યા સિંઘ, રીડર, ભાષા વિભાગ,

એન.સી.ઈ.આર.ટી., નવી દિલ્હી; કીર્તિ કપૂર, વરિષ્ઠ લેક્ચરર, ભાષા વિભાગ, એન.સી.ઈ.આર.ટી. નવી દિલ્હી પ્રત્યે પરિષદ કૃતજ્ઞતા વ્યક્ત કરે છે.
 પરિષદ ઉત્તર પ્રદેશ, બિહાર, ઝારખંડ, ઉત્તરાખંડ, ગુજરાત, મધ્યપ્રદેશ, છત્તીસગઢ, હરિયાણા, મહારાષ્ટ્ર, કર્ણાટક, રાજસ્થાન અને દિલ્હીના શિક્ષકો, શિક્ષક- પ્રશિક્ષક તથા પુસ્તકના વિકાસના વિવિધ તબક્કામાં સહયોગ આપવા માટે રુચિ સૈની અને નરેન્દ્ર વર્મા, ડી.ટી.પી. ઓપરેટર; રાધા, કોપી એડિટર અને ધનંજય સિંહ અને ઉપેન્દ્ર સિંહ સત્યાર્થી, પ્રોજેક્ટ ફેલોની આભારી છું.

સુધારેલી આવૃત્તિ

આ આવૃત્તિનાં નિર્માણમાં પ્રો. સંધ્યા સિંહ, પ્રો. સંજયકુમાર કરંદીકર (અનુવાદ), ડો. પ્રીતી શુક્લા (પરામર્શક) અને શ્રી જીતીન કુમાર (જુનિયર પ્રોજેક્ટ ફેલો) એમને કરેલા સહયોગમાટે એમનો પણ આભાર

અનુક્રમણિકા

ઉપોદ્ઘાત (ઉન્નત સંસ્કરણ)	iii
પ્રથમ આવૃત્તિ	v
પ્રસ્તાવના	vii
1. શિક્ષણ સંબંધિત દસ્તાવેજોમાં ભાષા	1-10
> શિક્ષણ આયોગનો અહેવાલ: શાળા પાઠ્યચર્યા- 1964-66	
> રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ 1986	
> રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ-1995	
> અમલીકરણનો કાર્યક્રમ - 1992	
> રાષ્ટ્રીય પાઠ્યચર્યા ની રૂપરેખા -1988, 2000	
> રાષ્ટ્રીય પાઠ્યચર્યા ની રૂપરેખા -2005	
> રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ- 2020	
2. ભાષા અને સમજ	11-17
> બાળકોની સમજ અને ભાષા	
> સમજના આધાર તરીકે ભાષા	
> ભાષા અને સામાજિક સમતા	
> બાળકની અસ્મિતાના પ્રશ્નો	
> અર્થપૂર્ણ શિક્ષણના પ્રયાસો	
3. બહુભાષાવાદ	18-27
> બહુભાષાવાદનો હેતુ	
> બાળકોની ભાષા ક્ષમતા	
> સાર્વભૌમ વ્યાકરણની વિભાવના	
> બહુભાષાવાદ અને અલ્પસંખ્યાક તથા આદિવાસી ભાષાઓ	
> બહુભાષાવાદ અને દક્ષિણ ભારતીય ભાષા	
> બહુભાષાવાદ અને અંગ્રેજીનો વર્ગ	
> બહુભાષિક વર્ગ	
> બહુભાષાવાદના પડકારો	
4. વિષયોના કેન્દ્રમાં ભાષા	28-41

- ઇતિહાસની નજરોથી
- બધા વિષયોના અધ્યાપક ભાષાના અધ્યાપક છે
- વિચારની સ્વતંત્રતા અને મૌલિકતાનો પ્રશ્ન
- ભાષા અને અન્ય વિષયો
- ટેકનિકલ પરિભાષા અને બાળકની સમજ
- ઉચ્ચ શિક્ષણ અને અન્ય વિષયો

5. ભાષાઓમાં સંવાદ 42-47

(સંદર્ભ: અંગ્રેજી અને હિન્દી)

- અંગ્રેજી અને હિન્દી સંબંધ
- ઈ.સ. ૧૯૬૭ ના પછી
- ઈ.સ. ૧૯૮૭ નો સમય
- પરિવર્તનનો નવો સમય
- અંગ્રેજી વિકાસનો ઇતિહાસ
- નવા શબ્દો બનાવવાની જરૂરિયાત

6. મુદ્દાઓ અને પડકારો 48-55

- શિક્ષકની તૈયારી
- સામાજિક તૈયારી
- વહીવટી તૈયારી

પરિશિષ્ટ-1 56-58

સંદર્ભ 59-60

1

શિક્ષણ સંબંધિત દસ્તાવેજોમાં ભાષા

- શિક્ષણ આયોગનો રિપોર્ટ:
સ્કૂલ પાઠ્યચર્યા- ૧૯૬૪-૬૬
- રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ- ૧૯૬૮
- રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ- ૧૯૮૬
- અમલીકરણનો કાર્યક્રમ-
૧૯૯૨
- રાષ્ટ્રીય પાઠ્યચર્યાની રૂપરેખા:
૧૯૮૮, ૨૦૦૦
- રાષ્ટ્રીય પાઠ્યચર્યાની રૂપરેખા-
૨૦૦૫
- રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ- ૨૦૨૦

ભાષાને કવિતાના દષ્ટિથી જોઈએ તો-
“આપણી પાસે બે હોઠ છે. બંને
મળે છે. જીભ સાથે મળીને, તેઓ
એક લયમાં સંચાલિત થાય છેત્યારે
ભાષા બને છે. જો એક હલનચલન
કરતું હોય અને બીજું ધબકતું ન
હોયતો વાતચીત અશક્ય બની જશે.”
૧૯૭૧ની ગણતરી મુજબ આપણા
દેશમાં લગભગ ૧૬૫૨ ભાષાઓ
છે. આમાંથી માત્ર ૪૭ ભાષાઓ

જ શાળામાં બાળકોની સમજનું માધ્યમ બની શકી છે (સ્ત્રોત: ભારતીય ભાષાઓનું શિક્ષણ - ૨૦૦૫). બાકીના હજી પણ હલ્યા વિના મૌન છે. આમાંની ઘણી ભાષાઓ આજે અસ્તિત્વમાં નથી. શું આ મૌન માત્ર અમુક ભાષાઓનું માધ્યમ ન બની શકવાનું મૌન છે? અથવા આ મૌન ઘણી સંસ્કૃતિઓ, ઘણા સમાજો, ઘણી ભાષાઓ અને કરોડો બાળકોના કાયમ માટે મૌનનું પ્રતીક છે- વિચારવું પડશે.

આપણે વિચારવું પડશે કે કોઈપણ ભાષા પોતાની સહયોગી ભાષાઓની સાથે જ વિકસિત થાય છે. જો આપણે હવે માત્ર હિન્દીની જ વાત કરીએ તો આપણે એ પણ વિચારવું પડશે કે હિન્દી ઘણી પ્રાદેશિક ભાષાઓથી મળીને બનેલી છે. તમામ સાથી ભાષાઓ સાથે ખિલખિલાટ કરતી, આગળ વધતી ભાષામાં રચ્યા-પરચ્યા રહેતા બાળકોને તેમની પોતાની ભાષામાં સાંભળવું પડશે. આપણી ઘણી મૂંગી ભાષાઓ એવી પહેલની રાહ જોઈ રહી છે જ્યારે

બંને હોઠ ભેગા થાય (બાળકોની સમજ અને ભાષાનો સમન્વય થાય) અને ભાષામાં લોકતાંત્રિક સ્થાન બને.

આઝાદી પછીના તમામ અગાઉના શિક્ષણ સંબંધિત દસ્તાવેજોમાં માતૃભાષાને સમજનું માધ્યમ તરીકે (ખાસ કરીને પ્રાથમિક શિક્ષણમાં) રજૂઆતની હિમાયત કરવાની વાત કરવામાં આવી અને બાળકોની સમજ માં સહાયક તેમની પોતાની ભાષા, તેમની મુક્ત અભિવ્યક્તિને મહત્વ આપવામાં આવ્યું હતું. નીચે વિવિધ દસ્તાવેજોમાં આપવામાં આવેલ ભાષા સંબંધિત સૂચનો આપેલ છે:

શિક્ષણ આયોગનો અહેવાલ: શાળા પાઠ્યચર્યા-૧૯૬૪-૬૬

આજે આપણે પ્રાથમિક શિક્ષણમાં જે મૂળભૂત પ્રશ્નનો ઉકેલ લાવવાનો છે-તે છે માતૃભાષામાં સારી રીતે ભણાવવાનો અને નિરક્ષરતાને દૂર કરવાનો. ઔદ્યોગિક રીતે વિકસિત દેશોમાં પણ, અગાઉ પ્રાથમિક શિક્ષણનો સમગ્ર અભ્યાસક્રમ માત્ર એક જ ભાષાના અભ્યાસ પર આધારિત હતો. શિક્ષણનો વિકાસ અને આર્થિક સ્થિતિમાં સમૃદ્ધિ આવ્યા પછી જ તેઓએ પ્રાથમિક તબક્કે બીજી ભાષા શરૂ કરી.

અમારો વિશ્વાસ છે કે અંગ્રેજી જેવી વિદેશી ભાષા શીખતા પહેલા માતૃભાષા પર પૂરતો અધિકાર પ્રાપ્ત કરી લેવો જોઈએ. તદુપરાંત, નીચલા પ્રાથમિક વર્ગોમાં અંગ્રેજીનું અસરકારક શિક્ષણ જેમાં લાખો વિદ્યાર્થીઓની નોંધણી થાય છે, અંગ્રેજીના પ્રભાવી શિક્ષણ માટે ખૂબ મોટી સંખ્યામાં તેને પ્રશિક્ષિત શિક્ષકોની જરૂર પડશે; પરંતુ તેઓ ઉપલબ્ધ નથી. જો ઉપલબ્ધ હોય તો પણ, આ કાર્યક્રમ શિક્ષણ માટે નિર્ધારિત ભંડોળ પર ખૂબ મોટો બોજ નાખશે. અમારા મતે, આ ખૂબ જ મોટું કાર્ય છે અને જો બિનજરૂરી રીતે અનુસરવામાં આવે તો શાળાના તબક્કે અંગ્રેજીનું સ્તર વધવાને બદલે નીચે આવશે. તેથી અમે ભલામણ કરીએ છીએ કે વિદેશી ભાષાના રૂપમાં અંગ્રેજીનો અભ્યાસ કેટલીક સ્કૂલોમાં પ્રાયોગિક આધાર પર શરૂ કર્યા સિવાય પાંચમા ધોરણ પહેલા શરૂ ન થવો જોઈએ.

- શિક્ષણ પંચનો અહેવાલ, ૧૯૬૪-૬૬, પાના નં ૨૧૮-૨૧૯

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ-૧૯૬૮

ભારતીય ભાષાઓ અને સાહિત્યનો યોગ્ય વિકાસ અને શૈક્ષણિક અને સાંસ્કૃતિક વિકાસ એકબીજા પર આધારિત છે. આના અભાવે લોકોમાં સર્જનાત્મક ઉર્જાનો

વિકાસ થશે નહીં, શિક્ષણનું સ્તર વધશે નહીં, જ્ઞાન લોકો સુધી પહોંચશે નહીં અને શિક્ષિત સામાન્ય જનતા વચ્ચેની ખાઈ એવી જ રહેશે; ભલે વધે નહીં પણ ઘટશે નહિ. પ્રાથમિક અને માધ્યમિક સ્તરે કેટલીક ભાષાઓનો પહેલેથી જ શિક્ષણના માધ્યમ તરીકે ઉપયોગ કરવામાં આવી રહ્યો છે. ઉચ્ચ શિક્ષણમાં પણ તેનો અમલ કરવાની જરૂર છે.

હિન્દી: હિન્દીના વિકાસ શક્ય તેવા પ્રયાસો કરવા જોઈએ. કલમ 351ને ધ્યાનમાં રાખીને, સંપર્ક ભાષાના રૂપમાં અને ભારતની સામુહિક સંસ્કૃતિની અભિવ્યક્તિના માધ્યમ તરીકે હિન્દીને વિકસાવવાની જરૂર છે. જ્યાં પણ હિન્દીભાષી રાજ્યો સિવાયના રાજ્યોમાં ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે હિન્દીને શિક્ષણનું માધ્યમ બનાવવામાં આવી રહ્યું છે ત્યાં તેને પ્રોત્સાહન આપવું જોઈએ. (નોંધ: આ તમામ ભારતીય ભાષાઓને લાગુ પડી શકે છે.)

આંતરરાષ્ટ્રીય ભાષાઓ: અંગ્રેજી અને અન્ય આંતરરાષ્ટ્રીય ભાષાઓના અભ્યાસ માટે વિશેષ ધ્યાન આપવાની જરૂર રહેશે. ખાસ કરીને વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીના ક્ષેત્રમાં વિશ્વનું જ્ઞાન સતત વધી રહ્યું છે. ભારતે માત્ર આ વિકાસ સાથે મળીને ચાલવાનું નથી પરંતુ તે વિકાસમાં મહત્વપૂર્ણ યોગદાન પણ આપવાનું છે. આ માટે અંગ્રેજીના જ્ઞાનને વિશેષ રીતે મજબૂત બનાવવું પડશે.

- રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ-૧૯૬૮, પાના નં ૩-૪

ત્રિભાષાના સૂત્રની બાબત પર ૧૯૬૮ની નીતિમાં પણ ભાર મૂકવામાં આવ્યો હતો. જે રાષ્ટ્રીય અભ્યાસક્રમ ની રૂપરેખા (૨૦૦૫) માં નીચે મુજબ રાખવામાં આવ્યું છે-

ત્રિભાષાના સૂત્ર

- પ્રથમ ભાષા
 - શાળામાં શીખવવામાં આવતી પ્રથમ ભાષા માતૃભાષા અથવા પ્રાદેશિક ભાષા હોવી જોઈએ.
- દ્વિતીય ભાષા:
 - હિન્દી બોલતા રાજ્યોમાં, બીજી ભાષા અન્ય કોઈપણ આધુનિક ભાષા અથવા અંગ્રેજી હોવી જોઈએ
 - અને બિન-હિન્દી ભાષી રાજ્યોમાં, બીજી ભાષા હિન્દી અથવા અંગ્રેજી હશે.

• તૃતીય ભાષા:

- હિન્દી ભાષી રાજ્યોમાં ત્રીજી ભાષા અંગ્રેજી અથવા આધુનિક ભારતીય ભાષા હશે જે બીજી ભાષા તરીકે શીખવવામાં આવતી ન હોય.
- બિન-હિન્દી ભાષી રાજ્યોમાં, ત્રીજી ભાષા અંગ્રેજી હશે અથવા આધુનિક ભારતીય ભાષા હશે જે બીજી ભાષા તરીકે શીખવવામાં આવતી ન હોય.

-ભારતીય ભાષાઓનું શિક્ષણ - આધાર પત્ર, પાના નં- ૧૩

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ-૧૯૮૬

૧૯૮૬ ની શિક્ષણ નીતિમાં ૧૯૬૮ની શિક્ષણ નીતિના આધારે ભાષા શિક્ષણ સંબંધિત મુદ્દાઓની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. આ નીતિ ઉચ્ચ શિક્ષણના સ્તરે પણ શિક્ષણના માધ્યમ તરીકે પ્રાદેશિક ભાષાના ઉપયોગ પર ભાર મૂકે છે. ત્રિભાષી સૂત્ર ને જોરશોરથી લાગુ કરવામાં આવે; શિક્ષણમાં દરેક સ્તરે બાળકોના ભાષાકીય વિકાસ પર ધ્યાન આપવું જોઈએ. અંગ્રેજી અને અન્ય વિદેશી ભાષાઓ શીખવવા માટેની સુવિધાઓ પૂરી પાડવી જોઈએ; સંપર્ક ભાષાના રૂપમાં હિન્દીને વિકસાવવી જોઈએ જે બંધારણની કલમ ૩૫૧માં સમાવેશ છે. પુસ્તકોના એક ભાષામાંથી બીજી ભાષામાં અનુવાદ અને દ્વિભાષી અને બહુભાષી શબ્દકોશો પર ગંભીરતાથી કામ કરવાની જરૂર છે.

- અમલીકરણનો કાર્યક્રમ - ૧૯૮૨, પાના નં ૯૪

૧૯૮૬ ની નીતિના અમલીકરણ માટેના સૂચનોમાં, ભારતીય ભાષાઓના વિકાસને લગતા કેટલાક મહત્વપૂર્ણ સૂચનો છે.

- આધુનિક ભારતીય ભાષાઓમાં પાઠ્યસામગ્રી/સંદર્ભ પુસ્તકો તૈયાર કરો અને પ્રકાશિત કરો.
- વિશ્વવિદ્યાલયના પ્રોફેસરોનું અભીમુખીકરણ કરવામાં આવે..
- પાઠ્યપુસ્તકો અને સંદર્ભ પુસ્તકોનો અંગ્રેજીમાંથી ભારતીય ભાષાઓમાં અનુવાદ થવો જોઈએ. આ કાર્યો પર સતત દેખરેખ રાખવી જોઈએ.
- સમજના માધ્યમની દ્રષ્ટિથી પણ આ સૂચનો ધ્યાન આપવા માટે યોગ્ય છે.

પટનાયક-૧૯૮૬ (અ)

- શાળા શિક્ષણના માધ્યમિક અથવા ઉચ્ચ સ્તર પર શિક્ષણનું માધ્યમ ધીમે

ધીમે પ્રાદેશિક ભાષા, રાજ્ય સ્તરીય ભાષા, હિન્દી અથવા અંગ્રેજી હોઈ શકે છે.

- અમારા મતે પ્રાથમિક શિક્ષણ મુખ્યત્વે ભાષા-શિક્ષણ છે, તેથી માતૃભાષા કે પ્રાદેશિક ભાષાને પણ ફરજિયાત વિષય તરીકે ભણાવવી જોઈએ.
- મનુષ્ય ભાષાઓ શીખવાની અસીમ ક્ષમતા રાખે છે, ખાસ કરીને જ્યારે તે યુવાન હોય. જો પૂરતી સુવિધાઓ ઉપલબ્ધ હોય તો પ્રાથમિક સ્તરે અંગ્રેજી પણ શીખવી શકાય છે. માત્ર થોડા વર્ષોના અંગ્રેજી શિક્ષણ પર ભાર મૂકીને યોગ્ય પરિણામો મળે એમ નથી અમે ઇચ્છીએ છીએ કે અંગ્રેજીનું શિક્ષણ બહુભાષાના સંદર્ભમાં મળવું જોઈએ. સામાન્ય માન્યતાથી વિપરીત, ભાષાઓ એકબીજા સાથે વિકાસ કરે છે.
- આ સ્પષ્ટ છે કે ત્રિભાષી સૂત્રમાં ત્રણ ભાષાઓ લઘુત્તમ છે. આ સૂત્રની ઉપલી સીમા નથી. સંસ્કૃતને આધુનિક ભારતીય ભાષા તરીકે વાંચવી જોઈએ, જ્યાં તેની પ્રકૃતિ શાસ્ત્રીય સંસ્કૃતથી ઘણી અલગ હોવી જોઈએ.
- શાસ્ત્રીય અને વિદેશી ભાષાઓનો અભ્યાસ પોતપોતાની રીતે કરવો જોઈએ. આથી વ્યાકરણની જટિલતાને સમજવાની તક મળશે, એની સાથે સાથે એ પરંપરાઓ, સંસ્કૃતિઓ અને લોકો સુધી પહોંચવામાં મદદ કરે છે જેઓ પહોંચની બહાર છે.

- ભારતીય ભાષાઓનું શિક્ષણ - આધાર પત્ર, પાના નં- ૧૬

અમલીકરણનો કાર્યક્રમ -૧૯૯૨

વ્યવહારિક ત્રિભાષાના સૂત્રનો આધાર

નીચેના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતો વ્યવહારિક ત્રણ ભાષા સૂત્ર નિર્માણમાં મદદ કરી શકે છે.

- જ્યાં સુધી અંગ્રેજી વિશ્વવિદ્યાલય સ્તરે શિક્ષણનું મુખ્ય માધ્યમ અને કેન્દ્ર અને અનેક રાજ્યોમાં વહીવટની ભાષા રહેશે ત્યાં સુધી તેને ઉચ્ચ સ્થાન મળતું રહેશે. વિશ્વવિદ્યાલયોમાં પ્રાંતીય ભાષાઓ ઉચ્ચ શિક્ષણનું માધ્યમ બની ગયા પછી પણ અંગ્રેજીનું વ્યવહારુ જ્ઞાન તમામ વિદ્યાર્થીઓ માટે ખૂબ જ ઉપયોગી થશે અને વિશ્વવિદ્યાલયમાં પ્રવેશ મેળવવા માંગતા વિદ્યાર્થીઓ માટે તેમાં પૂરતી પ્રવીણતા જરૂરી રહેશે.

- શાળામાં કોઈ ભાષાના અભ્યાસમાં કેટલી યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરી શકાય છે, આ બાબત માત્ર એના પર જ આધારિત નથી કે કોઈ ભાષા કેટલાં વર્ષો સુધી સિખાવામાં આવી છે આ બાબત એના પર આધારિત છે. વિદ્યાર્થીઓની સામે શું અભિપ્રેરણા છે, ભાષા કયા તબક્કે શીખવામાં આવી રહી છે તથા શિક્ષકો અને અભિગમો અને શિક્ષણ પદ્ધતિઓ કેવા પ્રકારની છે. યોગ્ય સુવિધાઓના અભાવે લાંબા સમય સુધી ભાષા શીખવવાથી પણ સારા પરિણામો મળતા નથી, જ્યારે અનુકૂળ પરિસ્થિતિઓમાં, ટૂંકા ગાળામાં પણ સારા પરિણામો મેળવી શકાય છે. જો કે નાની ઉંમરે બાળકને બીજી ભાષામાં પરિચય કરાવવાની તરફેણમાં દલીલો કરી શકાય છે, પરંતુ અમારી દષ્ટિએ પ્રાથમિક શાળાઓમાં લાખો વિદ્યાર્થીઓને ભાષા શીખવવા માટે લાયક શિક્ષકો પૂરા પાડવા તે એક કપરું કાર્ય હશે.
- હિન્દી અથવા અંગ્રેજીને બીજી ભાષા તરીકે ફરજિયાતપણે કયા તબક્કે દાખલ કરવી જોઈએ અને તે કયા સમયગાળા માટે શીખવવી જોઈએ. આ સ્થાનિક પ્રેરણા અને જરૂરિયાત પર આધાર રાખે છે, અને એને દરેક રાજ્યના વિવેક પર છોડવું જોઈએ.
- કોઈપણ તબક્કે ચાર ભાષાઓનો અભ્યાસ ફરજિયાત ન હોવો જોઈએ, પરંતુ ચાર કે તેથી વધુ ભાષાઓના અભ્યાસ માટેની સુવિધાઓ સ્વેચ્છાએ ઉપલબ્ધ હોવી જોઈએ.

— અમલીકરણનો કાર્યક્રમ 1992

રાષ્ટ્રીય અભ્યાસક્રમ ની રૂપરેખા - ૧૯૮૮, ૨૦૦૦

૧૯૮૮ અને ૨૦૦૦ ના રાષ્ટ્રીય અભ્યાસક્રમ ની રૂપરેખા માં સૂચવવામાં આવ્યું કે 'માતૃભાષા અથવા પ્રાદેશિક ભાષા શાળા શિક્ષણ દરમિયાન તમામ તબક્કે અથવા ઓછામાં ઓછા પ્રાથમિક તબક્કા સુધી શિક્ષણનું માધ્યમ હોવું જોઈએ' (એન.સી.એફ.એસ.ઈ-૨૦૦૦). પરંતુ અહીં માતૃભાષા અને પ્રાદેશિક ભાષા વચ્ચેના તફાવતની ગંભીર સમસ્યાને અવગણવામાં આવી છે. આ રૂપરેખામાં કહેવામાં આવ્યું છે કે જો પ્રાદેશિક ભાષા વિદ્યાર્થીની માતૃભાષા ન હોય તો તેનું પ્રથમ બે વર્ષનું શિક્ષણ માતૃભાષા દ્વારા થઈ શકે છે. તૃતીય વર્ગ અને એના પછી થી 'પ્રાદેશિક ભાષાને માધ્યમ ભાષા તરીકે અપનાવવામાં આવી શકે છે' (એન. સી.એફ.એસ.ઈ.-૨૦૦૦).

- ભારતીય ભાષાઓનું શિક્ષણ- આધાર પત્ર, પાના. ૧૫-૧૬

રાષ્ટ્રીય અભ્યાસક્રમની રૂપરેખા- ૨૦૦૫

આજે આપણે ચોક્કસ જાણીએ છીએ કે દ્વિભાષાવાદ અથવા બહુભાષાવાદના ચોક્કસ જ્ઞાનાત્મક ફાયદા છે. ત્રિભાષા-ફોર્મ્યુલા એ ભારતની ભાષાકીય પરિસ્થિતિના પડકારો અને તકોને સંબોધવાનો એક પ્રયાસ છે. આ એક વ્યૂહરચના છે જેણે બહુવિધ ભાષાઓ શીખવાનો માર્ગ મોકળો કરવો જોઈએ. એને ક્રિયા અને લાગણી બંનેમાં તેને સ્વીકારવાની જરૂર છે. તેનો પ્રાથમિક ઉદ્દેશ્ય ભારતમાં બહુભાષાવાદ અને રાષ્ટ્રીય સંવાદિતા ફેલાવવાનો છે. આ ધ્યેયો પ્રાપ્ત કરવામાં નીચેની માર્ગદર્શિકા મદદરૂપ થઈ શકે છે:

- ભાષાનું શિક્ષણ બહુભાષી હોવું જોઈએ, માત્ર ઘણી ભાષાઓ શીખવવાના અર્થમાં જ નહીં પરંતુ બહુભાષી વર્ગખંડનો એક સંસાધન તરીકે ઉપયોગ કરવા માટેની વ્યૂહરચનાઓના સંદર્ભમાં પણ લાવી શકાય.
- બાળકની ઘરની ભાષા(ઓ) જેમ કે ૩.૧ માં વ્યાખ્યાયિત કર્યા મુજબ, શાળામાં શિક્ષણનું માધ્યમ હોવું જોઈએ.
- જો શાળામાં ઉચ્ચ કક્ષાએ શિક્ષણ બાળકોના ઘરની ભાષા(ઓ)ના માધ્યમથી શક્ય ના હોય તો પ્રાથમિક સ્તરની શિક્ષા ઘરની ભાષાના માધ્યમથી આપવામાં આવે. એ પણ જરૂરી છે કે આપણે બાળકની ઘરની ભાષાને માન આપીએ. આપણા બંધારણની કલમ ૩૫૦-ક મુજબ 'પ્રત્યેક રાજ્ય અને રાજ્યની અંદર દરેક સ્થાનિક સત્તાધિકારીએ ભાષાકીય લઘુમતીઓના બાળકોને શિક્ષણના પ્રાથમિક તબક્કે માતૃભાષામાં શિક્ષણ માટેની પર્યાપ્ત સુવિધાઓ પૂરી પાડવાનો પ્રયાસ કરવો જોઈએ.'

— રાષ્ટ્રીય અભ્યાસક્રમની રૂપરેખા -૨૦૦૫ પાના નં ૪૨

તેથી, રાષ્ટ્રીય અભ્યાસક્રમ ની રૂપરેખા (૨૦૦૫) માટે રચાયેલ 'ફોક્સ જૂથ' ભારતીય ભાષાઓ ના શિક્ષણ" આ સૂચવે છે કે- વિદ્યાલય સ્તર પર વિશેષ રીતે પ્રાથમિક સ્તર નું શિક્ષણ માં સૂચનાઓનું માધ્યમ માતૃભાષા જ હોવું જોઈએ. ૧૯૮૬ માં એન.સી.ઈ.આર.ટી. દ્વારા ભાષાના અભ્યાસ માટે રચાયેલી સમિતિએ સૂચન કર્યું હતું કે પ્રાથમિક શિક્ષણના માધ્યમ તરીકે માતૃભાષાનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. ભારતીય સંદર્ભમાં તે ખૂબ જ જરૂરી બની જાય છે, કારણ કે

- તે લોકોને રાષ્ટ્રીય નવ નિર્માણમાં ભાગ લેવા સક્ષમ બનાવે છે.
- તે જ્ઞાનને માત્ર કેટલાક ભદ્ર લોકોના પ્રભાવથી મુક્ત કરે છે.

- તે પરસ્પર સહકારી અને પરસ્પર નિર્ભર સમાજના નિર્માણમાં મદદ કરે છે.
- તે વધુને વધુ લોકોને તેમના અભિપ્રાય/મત રાખવાની તક આપે છે અને તેથી લોકશાહીને વધુ સારી સુરક્ષા આપવા માટે અસરકારક સાબિત થાય છે.
- સૂચનાના વિકેન્દ્રીકરણનો માર્ગ ખોલે છે અને નિયંત્રિત માધ્યમોના સ્થાને સ્વતંત્ર માધ્યમોના વિકાસમાં સહયોગીની ભૂમિકા ભજવે છે. વધુમાં વધુ લોકોને શિક્ષણ અને વ્યક્તિત્વ વિકાસને માટે તકો પૂરી પાડે છે.

- ભારતીય ભાષાઓનું શિક્ષણ - આધાર પત્ર, પૃષ્ઠ ૧૪-૧૫

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ - 2020

- આપણે જાણીએ છે કે નાના બાળકો તેમની માતૃભાષામાં વધુ ઝડપથી અર્થપૂર્ણ વિભાવનાઓ શીખે છે અને સમજે છે. ઘરની ભાષા સામાન્ય રીતે માતૃભાષા અથવા સ્થાનિક સમુદાયો દ્વારા બોલાતી ભાષા હોય છે. જો કે, કેટલીકવાર બહુભાષી પરિવારોમાં, પરિવારના અન્ય સભ્યો દ્વારા બોલાતી ભાષા ઘરની ભાષા હોઈ શકે છે, જે ક્યારેક માતૃભાષા અથવા સ્થાનિક ભાષાથી અલગ હોઈ શકે છે. શક્ય હોય ત્યાં સુધી ઓછામાં ઓછું ગ્રેડ 5 સુધી અને શક્ય હોય તો ધોરણ 8 અને તેનાથી આગળના ધોરણ સુધી, શિક્ષણનું માધ્યમ માતૃભાષા / સ્થાનિક ભાષા / પ્રાદેશિક ભાષા હશે. ત્યારપછી, શક્ય હોય ત્યાં ઘર/સ્થાનિક ભાષાને ભાષા તરીકે શીખવવાનું ચાલુ રહેશે. જાહેર અને ખાનગી બંને શાળાઓ તેનું પાલન કરશે.

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ - 2020 કલમ 4.11

- સંશોધન સ્પષ્ટપણે દર્શાવે છે કે બાળકો 2 થી 8 વર્ષની વય વચ્ચે ખૂબ જ ઝડપથી ભાષા શીખી લે છે અને આ ઉંમરે વિદ્યાર્થીઓને બહુભાષીક વાતાવરણ મળવાથી તેમને સારા એવા જ્ઞાનાત્મક લાભો થાય છે. પાયાના તબક્કાની શરૂઆતથી અને ત્યાર પછી બાળકોને વિવિધ ભાષાઓમાં (માતૃભાષા પર વિશેષ ભાર સાથે) અવસર આપવામાં આવશે. બધીજ ભાષાઓ રોચક અને સંવાદાત્મક શૈલીમાં ભણાવવામાં આવશે, જેમાં ઘણા બધા સંવાદો હશે, અને શરૂઆતના વર્ષોમાં વાંચન અને પછી માતૃભાષામાં લખવાની સાથે - ગ્રેડ 3 અને આગળની કક્ષાઓમાં અન્ય ભાષાઓમાં વાંચવા અને લખવાની કુશળતા કેળવવામાં આવશે.

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ - 2020 કલમ 4.12

- આ સંદર્ભમાં, વિજ્ઞાન અને ગણિતમાં ઉચ્ચ ગુણવત્તાની દ્વિભાષી પાઠ્યપુસ્તકો અને શિક્ષણ-અધ્યયન સામગ્રી તૈયાર કરવા માટેના તમામ પ્રયાસો કરવામાં આવશે જેથી વિદ્યાર્થીઓ તેમની ઘરની ભાષા/માતૃભાષા અને અંગ્રેજી બંનેમાં વિચાર અને અભિવ્યક્ત કરી શકશે..

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ - 2020 કલમ 4.14

- શાળા અને ઉચ્ચ શિક્ષણના દરેક સ્તરે ભારતીય ભાષાઓના શિક્ષણ અને શિક્ષણ પ્રક્રિયાને એકીકૃત કરવાની જરૂર છે. ભાષાઓ પ્રાસંગિક અને જીવંત રહેવા માટે, આ ભાષાઓમાં ઉચ્ચ ગુણવત્તાની શિક્ષણ અને પ્રિન્ટ સામગ્રીનો સતત પ્રવાહ હોવો જોઈએ - જેમાં પાઠ્ય પુસ્તકો, સરાવ પુસ્તકો, વિડિઓઝ, નાટકો, કવિતાઓ, નવલકથાઓ, સામયિકો વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. ભાષાઓના શબ્દકોશો અને શબ્દભંડોળ સત્તાવાર રીતે નિયમિતપણે અપડેટ થવા જોઈએ અને વ્યાપકપણે પ્રસારિત થવી જોઈએ જેથી આ ભાષાઓમાં સાંપ્રત મુદ્દાઓ પર વિચાર અને ચર્ચા થઈ શકે. વિશ્વભરના દેશો આવી શીખવાની સામગ્રીનું નિર્માણ કરે છે, અંગ્રેજી, ફ્રેન્ચ, જર્મન, હીબ્રુ, કોરિયન, જાપાનીઝ જેવી ભાષાઓમાં સામગ્રી છાપે છે અને મહત્વપૂર્ણ સામગ્રીનો વિશ્વની અન્ય ભાષાઓમાં અનુવાદ કરે છે અને શબ્દભંડોળ સતત અપડેટ થાય છે. પરંતુ ભારતમાં ભાષાઓને જીવંત અને પ્રાસંગિક રાખવામાં મદદ કરવા માટે આ પ્રકારની શિક્ષણ સામગ્રી, પ્રિન્ટ સામગ્રી અને શબ્દકોશો બનાવવાનો વેગ ધીમો રહ્યો છે..

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ - 2020 કલમ 22.6

- ભારતીય ભાષાઓના સંવર્ધન અને પ્રસાર ત્યારે જ શક્ય છે જ્યારે તેનો નિયમિત અને અધ્યયન-અધ્યાપન માટે ઉપયોગ કરવામાં આવે. ભારતીય ભાષાઓમાં વિવિધ શ્રેણીઓમાં ઉત્કૃષ્ટ કવિતાઓ અને ગદ્ય માટે ઇનામો જેવા પ્રોત્સાહનો માટેના પગલાં લેવામાં આવે, જેથી તમામ ભારતીય ભાષાઓમાં કવિતા, નવલકથાઓ, પાઠ્યપુસ્તકો, પત્રકારત્વ અને અન્ય કૃતિઓ સુનિશ્ચિત કરવામાં આવશે. ભારતીય ભાષાઓમાં કુશળતાને રોજગારીની તકો માટે લાયકાતના માપદંડોના ભાગરૂપે સામેલ કરવામાં આવશે.

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ - 2020 કલમ 22.20

દસ્તાવેજો અને સંશોધનોના આ બધા સૂચનો હોવા છતાં, આજે લગભગ

75વર્ષો પછી પણ આ સંપૂર્ણ રીતે થઈ શક્યું નથી. એન.સી.ઈ.આર.ટી. દ્વારા ભાષાને લગતા કરવામાં આવેલા બે સંશોધનોમાં (જુઓ પાના નં ૫૧-૫૪) માં માધ્યમ ભાષાઓની રાજ્યવાર રૂપરેખા રજૂ કરવામાં આવી છે, જેમાં મોટાભાગના રાજ્યોમાં ઘણી ભાષાઓને માધ્યમ ભાષા તરીકે પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. કાગળ પર તો માધ્યમ ભાષાઓ ને લઈને આ ભલામણો અને રૂપરેખા ઉત્સાહિત કરે છે પરંતુ તે ઘરની ભાષા અને શાળાની ભાષાના અંતર ને અત્યારે પણ દૂર કરી શકી નથી. દિવસે દિવસે એક તરફ ઘરની ભાષા અને શાળાની ભાષા વચ્ચેની તફાવત વધતી ગઈ તો બીજી તરફ અંગ્રેજી સહિતની ભારતીય ભાષાઓ વચ્ચેનો સંવાદ પણ તૂટતો ગયો. માનસિક બોજ એટલો વધી ગયો કે બાળકોની પોતાની સમજ અને અભિવ્યક્તિ ક્યાંક દબાઈ ને રહી ગઈ છે. આથી રાષ્ટ્રીય પાઠ્યક્રમ ની રૂપરેખા (૨૦૦૫) માં, ફરીથી ભાર આપવાની જરૂર હતી કે બાળકોની ઘરની ભાષા શાળામાં પણ તેમની સમજનું માધ્યમ હોવું જોઈએ જેથી કરીને બાળકો ગોખીને શીખવાને બદલે વાંચીને સમજ તરફ આગળ વધે. શિક્ષણ તેમના માટે બોજ ન બનવું જોઈએ પરંતુ આનંદદાયક અનુભવ બનવું જોઈએ. સ્વાભાવિક છે કે આની પાછળ થોડો ભ્રમ અને ઘણી મૂંઝવણ છે.

આ બાબતોને ધ્યાનમાં રાખીને એન.સી.ઈ.આર.ટી ભાષા વિભાગે પહેલ કરી અને દેશભરના શિક્ષણવિદો અને શિક્ષકો સાથે ચર્ચા હાથ ધરી. આ ચર્ચા પટના, વારાણસી, ઉદયપુર અને દિલ્હીમાં એક સંવાદ શ્રેણી તરીકે આયોજિત કરવામાં આવી હતી, જેમાં દરેક વ્યક્તિએ સંમતિ દર્શાવી હતી કે બાળકોની પોતાની ભાષા તેમની સમજનું માધ્યમ હોવું જોઈએ. પરંતુ સૌથી મોટી સમસ્યા તેના અમલીકરણની છે. આ સંવાદશ્રેણીઓ માંથી એ વાત પણ સામે આવી કે આ દિશામાં વ્યાપક તૈયારી ની જરૂર પડશે. માત્ર શૈક્ષણિક જ નહીં પણ સામાજિક અને વહીવટી ભૂમિકા માટે પણ સભાનતાપૂર્વક તૈયારી હોવી જોઈએ અને સમજના માધ્યમની સમજ ઊભી કરવા માટે વ્યવહારુ પહેલ કરવી જોઈએ.

2

ભાષા અને સમજ

- બાળકની સમજ અને ભાષા
- સમજના આધાર તરીકે ભાષા
- ભાષા અને સામાજિક સમતા
- બાળકોની અસ્મિતાનો પ્રશ્ન
- સાર્થક શિક્ષણ નો પ્રયાસ

ભાષા અને સમજનો ગાઢ સંબંધ છે, પરંતુ શિક્ષણમાં સમજની જરૂરિયાત લગભગ નકારી કાઢવામાં આવી હતી. છેલ્લા વર્ષોમાં જે શિક્ષણને લગતી નવી નીતિઓ બનાવવામાં આવી હતી,

તેમાં પહેલીવાર શિક્ષણમાં સમજ પર ભાર મૂકવાની વાત કરવામાં આવી રહી છે. તે પહેલાં, સમજ શું છે? આ વાતની પણ કોઈ સમજ બની શકી નહોતી. જ્ઞાન આપવાની અને ગ્રહણ કરવાની પરંપરા ચાલતી હતી. આજે પણ ઘણું ચાલી રહ્યું છે. સૌ પ્રથમ બાળકોની ભાષા શું છે? આ વિષયમાં આપણે આપણી સમજને મજબૂત કરવી પડશે.

બાળકોની સમજ અને ભાષા

- શાળામાં આવતા પહેલા બાળકો ભાષા દ્વારા જ દુનિયાનો અનુભવ કરતા હોય છે.
- બાળકો ભાષા શીખતા નથી, પરંતુ તેમના દિમાગમાં સર્જન કરે છે.
- બાળકોમાં સમજ બનાવવાની ક્ષમતા હોય છે અને પોતે સમજ બનાવે પણ છે.
- તેમની આસપાસ બહુવિધ ભાષાઓ હોવી એ કોઈ સમસ્યા નથી, તે એક સંસાધન છે. ઘણી ભાષાઓ શિક્ષણમાં સમાનતાનું કામ કરી શકે છે.
- જ્યારે અભ્યાસક્રમ અને ભાષાને વ્યક્તિગત જીવન સાથે જોડવામાં આવે છે, ત્યારે તે વધુ સમૃદ્ધ બને છે.
- છ વર્ષની છોકરીની ભાષા પણ ખૂબ જટિલ હોઈ શકે છે. તેની પાસે ભાષાંની એવી સંરચના છે જેમાં તે બધું જ વ્યક્ત કરી શકે છે. જો તેના ઉપર બીજી ભાષાને માધ્યમ તરીકે થોપવામાં આવે તો તેની સમજ મજબૂત નહીં બને.

[યોમ્સ્કીનું (૧૯૫૯) ની 'સ્કિનરના વર્બલ બિહેવિયરની સમીક્ષા' એ વર્તનવાદના પાયાને હચમચાવી નાખ્યું હતું. યોમ્સ્કીએ દલીલ કરી હતી કે ભાષાકીય ક્ષમતા જન્મજાત હોય છે, અર્થાત ભાષાકીય વ્યવસ્થા શીખવાની પ્રક્રિયા શક્ય નથી. જોકે મનોવૈજ્ઞાનિકો જેમ કે પિયાજે (૧૯૬૨-૧૯૮૩ કેટલાક અન્યો માંથી) ઇન્હેલ્ડર અને પિયાજે (૧૯૫૮) અને વાયગોત્સ્કી (૧૯૭૮, ૧૯૮૬) જેવા મનોવૈજ્ઞાનિકોએ આ બંનેમાંથી અતિવાદી દ્રષ્ટિકોણોની વચ્ચેનો રસ્તો પસંદ કર્યો. જ્યાં વર્તનવાદીઓ માટે મગજ 'ખાલી સ્લેટ' જેવું હતું, ત્યારે સંજ્ઞાત્મકવાદી રૂબ રાખનારા માટે (યોમ્સ્કી વગેરે) ભાષા પહેલાથી જ માનવ મગજમાં હાજર હતી, જે સાર્વત્રિક વ્યાકરણમાં વણાયેલી હતી. પિયાજેના પ્રમાણે ભાષા અન્ય સંજ્ઞાત્મક પ્રણાલીઓની જેમ પર્યાવરણ સાથેની અંતઃક્રિયા દ્વારા વિકાસ પામે છે.

- ભારતીય ભાષા ઓનું શિક્ષણ - આધાર પત્ર, પાના નં ૮

સમાજના આધારના રૂપમાં ભાષા

ભાષા સમજ અને ભાષા વચ્ચેનો સંબંધ પવન અને તેના તરંગો જેવો છે. આપણી સમજ આપણી ભાષામાં જ બને છે. ભાષા વિના સમજણની વિભાવના અશક્ય છે. પરંતુ શાળાઓમાં ભાષાનો ઉપયોગ 'ટૂલ' તરીકે થઈ રહ્યો છે. આપણે હવે આ દિશામાં કામ કરવું પડશે અને એ વિશ્વાસ અપાવો પડશે કે ભાષા એ માનવ સમજનો એકમાત્ર આવશ્યક આધાર છે. અત્યારે આપણે શું કરી રહ્યા છીએ? એ બાબતે પણ ભાષા જ આપણને ચેતવે છે. તે વર્તમાનથી ભૂતકાળ અને ભવિષ્ય તરફ અવર-જવર માટે નું એકમાત્ર આવશ્યક સાધન છે. ગઈકાલે શું હતું? આના આધારે જ કલ્પના કરી શકાય કે આપણને બીજું શું જોઈએ? આ વિષય વિશે ભાષા પોતે જ સમજદારીપૂર્વક નિર્ણય લેવાનું કામ કરે છે. માણસની આ બધી અવસ્થાઓ તેના વાતાવરણમાં સર્જાઈ છે અને આ સૃષ્ટિનું કાર્ય સમજથી જ શક્ય છે. માણસની આ સમજ ભાષા દ્વારા જ બને છે. ભાષા દ્વારા જ આપણે અર્થપૂર્ણ વિચારો બનાવીએ છીએ, સંબંધોનું જાણું બનાવીએ છીએ, આપણા અનુભવોને અર્થ આપીએ છીએ, આપણા હેતુઓ જોઈ શકીએ છીએ અને બીજાના હેતુઓને સમજીએ છીએ. તેથી જ ભાષા માનવ બનાવવા માટે જરૂરી શરત તરીકે સમજનું માધ્યમ બને છે.

બાળકોના મગજમાં તેમની ભાષાની રચના પહેલેથી જ હોય છે. વિભાવનાઓની રચના આ ભાષામાંથી બને છે. જ્યારે તે કોઈ નવી વસ્તુ જુએ છે, ત્યારે તે તેને પહેલાના અનુભવો સાથે જોડે છે અને નવી વિશેષતાઓ શોધે છે, ત્યારે જ તે વસ્તુનો વિચાર રચાય છે. જ્યારે બાળક થોડો મોટો થાય છે,

ત્યારે અજાણ્યા વસ્તુઓને જાણીતા વસ્તુઓ સાથે સાંકળી શકે છે અને તેમના વિશે વાત કરી શકે છે. આ ભાષા દ્વારા જ શક્ય છે. તેથી બાળકને અલગ-અલગ પરિસ્થિતિઓમાં તેના મનમાં પહેલેથી જ હાજર નવા વિચારોનો ઉપયોગ કરવાની તક આપવી પડશે. તો જ તેની પોતાની સમજ બનશે.

ઉડતા મોરને જોઈને બાળકી 'કાગા' કહે છે અને ચાલતા મોરને જોઈને 'ભૌં ભૌં' કહે છે. આમાં દોઢ વર્ષની બાળકીની વિભાવનાઓ વિકસિત થઈ રહી છે, એટલે કે તેના માટે ઉડવા વાળું પક્ષી અને ચાલવા વાળું પ્રાણી છે. છ મહિના પછી તે દિવાલ પર જતી ગરોળીને 'પલ્લી' કહે છે અને જ્યારે તેની માતા તેને 'કાગા' કહે છે ત્યારે તે ચોંકી જાય છે. હવે તફાવત વધુ સ્પષ્ટ થઈ ગયો છે. તે તેની શીખવાની અને સમજવાની રીત છે. કોઈ વસ્તુ જોઈને બાળકો પણ ઘણીવાર પૂછે છે - 'આ શું છે?' તેઓ અહીં શબ્દો વિશે નહીં, પરંતુ વિભાવનાઓ વિશે પૂછી રહ્યા હોય છે. બાળક જે પ્રથમ ભાષા બોલવાનું શરૂ કરે છે, તેનાથી તે સમજ બનાવે છે, અર્થ કરે છે, એ અર્થ એના માટે શું મહત્ત્વ રાખે છે. આપણે એ સમજવું જરૂરી છે.

- એક પ્રતિભાગી

ભાષા અને સામાજિક સમતા

સામુદાયિક જીવન, ભાષા અને મનુષ્ય એકબીજા સાથે ગાઢ રીતે સંકળાયેલા હોય છે અને સર્જનાત્મકતામાં તેમની મોટી ભૂમિકા હોય છે. બાળક તેના અનુભવોને ભાષાના માધ્યમથી જોડીને એને અર્થદાયી બનાવે છે. આ પ્રક્રિયા કોઈ ભાષા ના માધ્યમથી જ થાય છે અને આ ભાષા બાળકના ઘરની ભાષા/માતૃભાષા જ હોઈ શકે છે એટલે કે તેનો પહેલો પ્રયત્ન પોતાની ભાષી થકી આરંભ થાય છે. કારણ કે જે ભાવનાત્મક અને અંતરંગ શબ્દો હોય છે તે પોતાની ભાષામાં જ આવે છે.

બાળક પહેલીવાર શાળામાં આવે છે ત્યારે એને એ શીખવવામાં આવે છે કે એને પોતાની ભાષામાં નથી પણ એવી ભાષામાં બોલવાનું છે જે શિક્ષકો દ્વારા નક્કી કરવામાં આવે છે. તે એક એવી ભાષા છે જેમાં તેણે હજુ સુધી વિચાર્યું નથી કે બોલ્યું નથી. આનું પરિણામ ખૂબ જ ખતરનાક હોઈ શકે છે. આપણે ધ્યાન આપવું પડશે કે બાળક માતૃભાષામાં પોતાનું સર્જન કરે અને તે પોતાના અનુભવોની વ્યાખ્યા પણ આ ભાષામાં કરે છે. શિક્ષણમાં આનો ઇનકાર કરવો એ માત્ર બાળકને નકારવાનું નહીં પરંતુ તે સામાજિક સમતા, સામાજિક ન્યાય અને આઝાદી ને નકારવું છે. આ વલણ 'મૌન સંસ્કૃતિ' સાથે સાથે માનસિક

હતાશા જન્મી શકે છે. કારણ કે જ્યારે શબ્દો થકી અભિવ્યક્ત નથી થવાતું ત્યારે બીજા માર્ગો ખુલ્લા થઈ શકશે, જે અયોગ્ય પણ હોઈ શકશે. સહિષ્ણુ સમાજ બનાવવા માટે પણ બાળકોને તેમની પોતાની ભાષામાં વિચારવાની અને વાંચવાની અને લખવાની તક આપવી પડશે. એ અકારણ નથી કે ગાંધીજીએ આજથી લગભગ સો વર્ષ પહેલાં (૧૯૦૯માં) 'હિંદ સ્વરાજ' પોતાની માતૃભાષા ગુજરાતીમાં લખ્યું હતું, અંગ્રેજીમાં નહીં.

આપણી શિક્ષણ પદ્ધતિ અમુક લોકોની ભાષાનો સ્વીકાર કરે છે અને અમુક લોકોની ભાષાને નકારી કાઢે છે. આ નકાર એ શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન અથવા જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાના એકમાત્ર સાધનનો નકાર છે. આપણે આ વાત પર પણ ધ્યાન આપવું પડશે કે નવા મશીનો બનાવવા, નવા સંશોધનો કરવા, પોતાના અને સમાજ વિશે નવી રીતે વિચારવું ત્યારે જ શક્ય બનશે જ્યારે આપણે આપણી ભાષામાં વિચારી શકીશું. અને આ શક્ય ત્યારે બનશે જ્યારે દરેક શાળા ભાષા શિક્ષણને લચીવું બનાવે.

બાળકની અસ્મિતા નો પ્રશ્ન

બે એવી શાળાઓની કલ્પના કરો કે જેમની પોતાની ભાષા નીતિ છે. એક તે શાળા છે જ્યાં બાળક શાળામાં આવે છે, પછી તેની પોતાની ભાષા, પછી તે આદિવાસી ભાષા હોય કે તેની પોતાની માતૃભાષા- તેને સંપૂર્ણ સહજતાથી અને આદર સાથે વર્ગમાં સ્વીકારવામાં આવે છે. તે પોતાની ભાષામાં જે રીતે બોલતો હોય તો તેને ખોટો ન કહેવાય, ના એને 'ગમાર' કહેવાય. તેની ભાષામાં તે તેના પિતા, દાદા કે કોઈપણ વડીલને 'તુ' કહીને બોલાવે છે. એટલે સુધી કે શિક્ષકને પણ 'તુ' કહે છે તો એને અપમાનિત કરવામાં આવતો નથી, એણે 'ગમાર' કહીને બેસાડી દેવામાં આવતો નથી. આ શાળા ધીમે ધીમે આ બાળકને વિશાળ વિશ્વ અને જ્ઞાન સાથે જોડવા માટે પ્રાદેશિક ભાષા તરફ લાવવાનો પ્રયાસ કરે છે. તેમના આત્મસન્માન અને આત્મવિશ્વાસને ઠેસ પહોંચાડ્યા વિના આ કાર્ય ધીમે ધીમે કરવામાં આવી રહ્યું છે. આ શાળામાં, બાળકના અગાઉના મેળવેલ જ્ઞાનને આવકારવામાં આવે છે. અહીં બાળક માતૃભાષામાંથી પ્રાદેશિક ભાષા તરફ સરળતાથી આગળ વધે છે.

બીજી એ શાળા છે જ્યાં પ્રવેશતાની સાથે જ બાળકનું શિક્ષણ એક વિદેશી ભાષામાં શરૂ થાય છે. ત્યાં પોતાની ભાષા મુખથી નીકળતાની સાથે જ તેને 'ગમાર' કહેવામાં આવે છે. આ શાળા બાળકની પોતાની ભાષા સ્વીકારતી નથી.

જો આપણે આ બે શાળાઓ અને બાળકોનો દાખલો લઈશું, તો જોઈશું કે શાળામાંથી નીકળેલું પ્રથમ બાળક આત્મવિશ્વાસથી ભરપૂર હશે. પોતાના મૂળ સાથે જોડાયેલા આ બાળકના મનમાં પોતાની ભાષા પ્રત્યે કોઈ અણગમો કે હીનતાની ભાવના રહેશે નહીં. આ બાળક તો સ્થાનિક ભાષા અને અંગ્રેજી ભાષા પર પણ પૂરતો અધિકાર હશે. પરંતુ બીજી શાળામાંથી નીકળતા જે બાળક પોતાની ભાષાથી વંચિત રહેવાથી પોતાનામાં આત્મવિશ્વાસની ઓછપ લાગશે અને તેનું ધ્યાન બીજી ભાષાના ચક્કરમાં પડીને અભિવ્યક્તિની જગ્યાએ યોગ્ય ઉચ્ચારણ અને વ્યાકરણ તરફ જતું રહેશે. લાંબા ગાળે તે વિચારોને સુધારવાને બદલે ભાષા સુધારવામાં વ્યસ્ત રહેશે. આગળ જઈને તે વિચારની તારતમ્યતાની બદલે ભાષાને સુધારવામાં લાગેલો રહેશે.

દુમકા વિસ્તારમાં સાક્ષરતા અભિયાન દરમિયાન હિન્દીમાં પાઠ્યપુસ્તકો (પુખ્ત વયના લોકો માટે) વિકસાવવામાં આવી હતી. પુસ્તકો ખૂબ સારાં હતાં પણ તેમાંથી કોઈ સમજ મેળવી શકાતી ન હતી. પછી સ્થાનિક લોકોની મદદથી નવી વાંચન સામગ્રી વિકસાવવામાં આવી અને તે ખૂબ જ લોકપ્રિય સાબિત થઈ. આ પુસ્તકો સંચાલી ભાષામાં બનાવવામાં આવ્યા હતા. કેટલાક લોકોએ કહ્યું કે શરૂઆતના તબક્કામાં તે સારું રહેશે પરંતુ પછીથી કામકાજની ભાષાનો સમાવેશ કરવો જરૂરી બનશે. આ અનુભવનો ઉપયોગ શાળાકીય શિક્ષણમાં પણ થવો જોઈએ એટલે કે સમજ કેળવવા માટે એમની પોતાની ભાષા અને પછી ધીમે ધીમે વ્યવહારુ ભાષા અથવા સંપર્ક ભાષા

— એક પ્રતિભાગી

બાળક તેની આસપાસના વાતાવરણને અને સમગ્ર વિશ્વને સમજે છે અને તેના સંપૂર્ણ સ્વને શાળામાં લઈને જાય છે. જો શાળામાં તેની માતૃભાષા નકારી કાઢવામાં આવી રહી છે, તો બાળકે અત્યાર સુધી જે ભાષામાં પોતાનું ઘડતર કર્યું છે તેને નકારવામાં આવી રહ્યું છે. જે ભાષામાં બાળકે પોતાની ઓળખ બનાવી છે, જેના દ્વારા તેણે વિશ્વ વિશે એક સમજ બનાવી છે, તેને નકારવી એ માત્ર માતૃભાષા નો અસ્વીકાર જ નહીં, પણ તેની સમજના આધાર ને નકારવો છે. તેથી આપણે બાળકની ભાષા સ્વીકારવી પડશે. તેની ભાષાની પણ મર્યાદાઓ હશે, પણ આપણે તેની સાથે તેને સ્વીકારવી પડશે. પ્રારંભિક તબક્કામાં, તેને તેની પોતાની ભાષામાં વાંચવાની (સમજવાની) તક આપવી જોઈએ. ધીમે ધીમે તેને રાજ્યની અને જ્ઞાનના વિશાળ ક્ષેત્ર સાથે ભાષા સંકલિત કરવી જોઈએ. આ પ્રયાસમાં પ્રાંતીય ભાષાઓને તેમની પોતાની ભાષાથી પ્રભાવિત થવા દેવી પડશે.

આ પ્રયાસ નવી વસ્તુઓને અર્થપૂર્ણ રીતે સમજવામાં મદદ કરશે અને વાંચતા શીખવામાં આત્મનિર્ભરતા અને આત્મવિશ્વાસ તરફ દોરી જશે. બાળક જે ભાષા પ્રથમ બોલવાનું શરૂ કરે છે, તે તેમાંથી જ એની સમજ બને છે અને એનાથીજ અર્થ તારવે છે. આપણે સમજવું જોઈએ કે બાળકો માટે તે અર્થ શું છે. આ માટે આપણે વર્ગમાં નવી તૈયારીઓ કરવી પડશે.

આ કેટલી દુઃખની વાત છે કે આપણે સ્વરાજની વાત પણ વિદેશી ભાષામાં કરીએ છીએ? એ જાણવા જેવું છે કે અંગ્રેજોએ જે શિક્ષણને નકાર્યું છે તે આપણું આભૂષણ બની જાય છે. આપણી અજ્ઞાનતાને લીધે તેઓ જે ભૂલી ગયા છે તેને આપણે વળગી રહ્યા છે એણે પોતાની ભાષાને ઉન્નત કરવાની કોશિશ ચાલી રહી છે. વેલ્સ એ ઇંગ્લેન્ડનો એક નાનો પરગણું છે; તેની ભાષા ધૂળ જેવી નગણ્ય છે. આવી ભાષાની પુનઃસ્થાપના થઈ રહી છે.

વેલ્સના બાળકો માત્ર વેલ્સ ભાષામાં જ બોલે તેવો પ્રયાસ ચાલી રહ્યો છે. ઇંગ્લેન્ડના ખજાનચી લોયડ જ્યોર્જ આમાં મોટો ભાગ લઈ રહ્યા છે. અને આપણી હાલત કેવી છે? આપણે એકબીજાને પત્ર લખીએ છીએ ત્યારે ખોટી અંગ્રેજીમાં લખીએ છીએ. આપણા શ્રેષ્ઠ વિચારો વ્યક્ત કરવાનું માધ્યમ છે અંગ્રેજીજો આવું લાંબું ચાલ્યું તો હું માનું છું કે આવનારી પેઢી આપણો તિરસ્કાર કરશે અને તેનો શ્રાપ આપણા આત્માને લાગશે. ...

મને તો લાગે છે કે આપણે બધી ભાષાઓને ઉજવલ સુંદર બનાવવી જોઈએ. આપણે પોતાની ભાષામાં જ શિક્ષણ લેવું જોઈએ - એનું શું અર્થ છે એ એનાથી વધુ સમજાવવાનું આ સ્થાન નથી. જે અંગ્રેજી પુસ્તકો સારી છે તેનો આપણે પોતાની ભાષામાં અનુવાદ કરવો પડશે.

- હિંદ સ્વરાજથી

- સમય, ભાષા અને સમજ પરિવર્તનશીલ છે અને આપણે આ પરિવર્તનની પ્રક્રિયાને ધ્યાનમાં રાખીને અર્થ કાઢવાની તક આપવી પડશે.
- બાળક વિશ્વભરની ભાષાઓ શીખવાની ક્ષમતા સાથે જન્મે છે. તેની આ ક્ષમતાને વર્ગમાં માન આપવું જોઈએ.
- બાળકના વિચાર, તેની અનુભૂતિ અને તેની દ્રષ્ટિની ભાષાને વર્ગખંડમાં સ્થાન આપવું પડશે.
- આપણે તેને અવાજોની સાથે રમવાની તક આપવી પડશે.
- આપણે તેને પોતાનો અર્થ બનાવવાની તક આપવી પડશે.
- વ્યાખ્યા વિના વિચારો સુધી પહોંચવા માટે શિક્ષકે પદ્ધતિ તૈયાર કરવી પડશે.
- પાઠ્ય સામગ્રીની સીમાઓને વિગતવાર બદલવી પડશે.

- અનુવાદની યાંત્રિકતા ને સર્જનાત્મક બનાવવી જોઈએ.
- સંદર્ભ વિના ભાષા શીખવવાનો પ્રયાસ છોડી દેવો પડશે. એટલે કે આ ભ્રમને દૂર કરવો પડશે કે ક, ખ, ગ, ઘ કે a, b, c, d એ જ ભાષા છે.
- ભાષા બાળકની ઓળખ, સંસ્કૃતિ અને વિકાસ સાથે જોડાયેલી છે.
- ભાષા તેની પ્રગતિનું માધ્યમ છે.
- જ્યારે બાળક કંઈક નવી વસ્તુ જુએ છે, ત્યારે તે તેને ભાષા સાથે જોડે છે.
- ભાષા એ અનુભવોના અર્થઘટન કરવા અને વિશ્લેષણનો આધાર છે.
- જે બાળકો બોલી શકતા નથી તેમની પાસે પણ એક ભાષા હોય છે.
- શિક્ષકે એ પણ કરવાનું રહેશે કે ગુજરાતીમાં સ્થાનિક ભાષાના પ્રવાહને સરળ રીતે વહેવા દેવો પડશે. તે ઉચ્ચાર હોય, વાક્યની રચના હોય કે રૂઢિપ્રયોગો માં. એનાથી હિન્દી અને સ્થાનિક સમુદાય બંનેને શક્તિ મળશે.

અર્થપૂર્ણ શિક્ષણ માટેના પ્રયાસો

આપણી શિક્ષણ પ્રણાલીએ બાળકો પર બીજી ભાષા કે પ્રાદેશિક ભાષા થોપીને 'મૌન સંસ્કૃતિ'ને જન્મ આપ્યો છે. બાળકોની સમજણના તમામ દરવાજા બંધ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો. ઘણા ટાપુઓનો એક નાનો દેશ છે- પપુઆ ગિની. આ દેશે પોતાની ભાષા નીતિ દ્વારા સાબિત કર્યું છે કે પ્રાથમિક શિક્ષણ ચારસોથી વધુ ભાષાઓમાં આપી શકાય છે. આ દેશે ભાષાને સમજનું વાહન બનાવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. બાળકોની પોતાની ભાષાનો ઉપયોગ કરીને અંગ્રેજી અથવા અન્ય કોઈપણ ભાષા સાથે જોડવાનો પ્રયાસ કર્યો. આપણે પણ આ દિશામાં પ્રયત્નો કરવા પડશે. આપણે પ્રાથમિક શિક્ષણના સંદર્ભમાં જાપાન, કોરિયા, ક્યુબા, ફ્રિનલેન્ડ અને કેનેડા જેવા દેશોની ભાષા નીતિને અનુસરવી જોઈએ. કેનેડાએ એ વાત પર ખાસ ભાર મૂક્યો છે કે કોઈ પણ બાળક તેમની ભાષાના કારણે પાછળ ન રહી જાય. અહીં 'શિક્ષણના અધિકાર' કાયદામાં માતૃભાષામાં શિક્ષણની બાબત પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. બાળકોના વધુ સારા શિક્ષણ માટે તે અર્થપૂર્ણ હોવું જરૂરી છે. આપણે પણ પ્રયાસ કરવો પડશે કે આ શિક્ષણ બાળકોને તેમની ક્ષમતાનો વિશ્વાસ આપી શકે. આવું શિક્ષણ પ્રથમ ભાષામાં જ આપી શકાય. ભાષાશાસ્ત્રીઓ એમ પણ કહે છે કે પ્રથમ ભાષા જેટલી સમૃદ્ધ છે તેટલી બીજી ભાષા શીખવી સરળ બને છે.

3

બહુભાષાવાદ

- બહુભાષાવાદનો હેતુ
- બાળકની ભાષા ક્ષમતા
- સાર્વત્રિક વ્યાકરણની અવધારણા
- બહુભાષાવાદ અને લઘુમતી તથા આદિજાતિ ભાષાઓ
- બહુભાષાવાદ અને દક્ષિણ ભારતીય ભાષાઓ
- બહુભાષાવાદ અને અંગ્રેજીનો વર્ગખંડ
- બહુભાષી વર્ગખંડ
- બહુભાષાવાદના પડકારો

એક દિવસ એક ગામમાં ખૂબ હંગામો થયો. મહાન ખગોળશાસ્ત્રી આવ્યા હતા. તેઓ નક્ષત્ર વિશે ખૂબ જ જાણકાર હતા. બે દિવસ પોતાની મહેમાનગતિ કરાવતા રહ્યા અને આકાશ તરફ જોતા રહ્યા. ત્રીજા દિવસે તેઓ ક્યાંય દેખાતા નહોતા. લોકોએ શોધખોળ શરૂ કરી. તેઓ મળ્યા તો ક્યાં, એક કૂવામાં છપાછપ કરી રહ્યા હતા. લોકોએ કહ્યું, 'જેને જમીન પર ચાલવાના રસ્તાઓ

નથી ખબર, તે આકાશને કેવી રીતે ઓળખશે?' બાળકને તેની પોતાની ભાષામાં શિક્ષણ આપવાના સંબંધમાં આ કિસ્સો ખૂબ જ મહત્વપૂર્ણ છે. આપણે બાળકનો પાયો મજબૂત કરવો પડશે અને આ પ્રક્રિયામાં સિદ્ધાંતો વિશે વાત કરવી પડશે જેનો શિક્ષણ જગતમાં અમલ કરી શકાય. આના પરથી એ પણ સ્પષ્ટ થાય છે કે આપણે પાયાના શિક્ષણના માર્ગો શોધવાના છે. બહુભાષાવાદ એક એવો જ રસ્તો છે.

બહુભાષાવાદનો હેતુ

બહુભાષાવાદ એ આપણા જીવનનો આવશ્યક ભાગ છે. આપણી સંસ્કૃતિ આપણી ઓળખ સાથે જોડાયેલી છે. આપણે બધા બહુભાષી છીએ અને બહુભાષી હોવાને કારણે આપણને અન્ય સાથે જોડવામાં અને સમજવામાં મદદ મળે છે. આજકાલ લોકો એક દેશમાંથી બીજા દેશમાં જઈ રહ્યા છે અને તેઓ ત્યાંના આર્થિક અને

સામાજિક જીવનમાં પણ સ્થાન બનાવી રહ્યા છે. તેથી આ સમયે એક રાષ્ટ્ર એક ભાષા, એક સંસ્કૃતિની વિભાવનાને કોઈ સ્થાન નથી. આ વિચારવું માત્ર અર્થહીન નથી પરંતુ સમગ્ર વિશ્વના જ્ઞાન તરફ આંખ આડા કાન કરવા જેવું હશે.

આ આપણે સમજીએ છીએ અને તેનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ પણ કરીએ છીએ. આ મામલો બાળકોના જીવન સાથે પણ જોડાયેલો છે તે વાતનો કોઈ ઈન્કાર કરી શકતું નથી. તો પછી બાળકોને તેનાથી દૂર કેમ રાખવામાં આવે છે? બાળકોને સમજવા માટે, તેની સાથે સંબંધ બાંધવા માટે, તેમને શાળા સાથે જોડવા માટે, તેમના ઘરની ભાષા અને શાળાની ભાષા વચ્ચે સેતુ બાંધવામાં બહુભાષાવાદ મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે.

બાળકો માતૃભાષાને ઓળખે છે, આસપાસના વાતાવરણમાં તેનો ઉપયોગ થતો જોઈ રહ્યા છે. હવે જરૂર એ વાતની છે કે તેમની પોતાની ભાષાને મજબૂત પાવો આપીને એમની ભાષા અને બીજી ભાષા વચ્ચે સેતુ બાંધવામાં આવે. આ રીતે તેને વધુ બે-ત્રણ ભાષાઓનો પરિચય કરાવી શકાય જેથી તે સરળતાથી શિક્ષણ લઈ શકે.

માતૃભાષાનો ઉપયોગ કરોડરજ્જુની જેમ ચાલુ રાખવો જોઈએ. આપણે ફક્ત એક જ વાર વાંચતા અને લખતા શીખીએ છીએ. લખતા-વાંચતા આપણે એક જ વાત શીખીએ છીએ. માતૃભાષામાં આ કૌશલ્ય પાક્કું થઈ જાય તો અન્ય ભાષાઓમાં વાંચવા અને લખવા માટે ખૂબ જ સરળ બની જાય છે.

બાળકની ભાષા ક્ષમતા

મોટા ભાગના બાળકો શાળામાં જતા પહેલા માત્ર એક જ ભાષા નહીં, પરંતુ

બધા બાળકો ચાર વર્ષની ઉંમર સુધીમાં જ બહુવિધ ભાષાઓ શીખવાની ક્ષમતા ધરાવે છે.

* * *

ભારતના બંધારણની કલમ ૨૯ કહે છે કે "પોતાની ભાષા અને સંસ્કૃતિને બચાવવાનો અધિકાર છે." આર્ટિકલ ૩૦ અને ૩૫૦- એ પણ એ જ સંદર્ભમાં વાત કરીને પોતાની સંબંધિત ભાષાઓના સંરક્ષણ સાચવણી અને સુલભતા વિશે પણ વાત કરે છે.

મોટાભાગે ઘણી બધી ભાષાઓ શીખી લે છે. શાળામાં આવતા પહેલા બાળક લગભગ પાંચ હજાર કે તેથી વધુ શબ્દો જાણે છે. આથી બહુભાષાવાદ એ આપણી ઓળખ કે અસ્મિતાની નિર્ધારક છે. દૂર-દૂરના ગામડાના કહેવાતા 'એકલ ભાષી'માં પણ ઘણી વાતચીતની

પરિસ્થિતિઓમાં ભાષાનો યોગ્ય રીતે ઉપયોગ કરવાની ક્ષમતા હોય છે. ઘણા અભ્યાસોએ પરથી ખબર પડી છે કે બહુભાષાવાદનો જ્ઞાનાત્મક વિકાસ, સામાજિક સહિષ્ણુતા, વિકેન્દ્રિત વિચારસરણી અને શૈક્ષણિક સિદ્ધિઓ સાથે હકારાત્મક રીતે સંબંધ છે. ભાષાકીય દષ્ટિકોણથી આપણે જે ભાષાઓને બોલી, આદિવાસી કે ખીચડી ભાષાઓ કહીએ છીએ તે તમામ સમાન રીતે વૈજ્ઞાનિક છે. ભાષાઓ એકબીજાના સાનિધ્યમાં ખીલે છે, સાથે સાથે પોતાની આગવી ઓળખ પણ જાળવી રાખે છે. બહુભાષી વર્ગખંડમાં, તે એકદમ આવશ્યક હોવું જોઈએ કે દરેક બાળકની ભાષાનો આદર કરવામાં આવે અને બાળકોની ભાષાકીય વિવિધતાને શિક્ષણ પદ્ધતિઓના ભાગરૂપે માની ભાષા શીખવાડવામાં આવે.

સાર્વત્રિક વ્યાકરણની વિભાવના

ભાષાશાસ્ત્રીઓ પણ ભાષા શિક્ષણના સંદર્ભમાં આવી જ વાત કહે છે. દરેક ભાષાઓમાં સ્વર અને વ્યંજનો હોય છે. દરેક ભાષાની પોતાની વિશેષતા હોય છે અને તે એકબીજા સાથે સમાન ન હોઈ શકે. તે પોતાનામાં 'અદ્વિતીય' છે. ઉદાહરણ તરીકે, "હું મારી વાત કહેવાનો પ્રયાસ કરી રહ્યો છું", 'ટ્રાઇ કરી રહ્યો છું', 'તમે ખાવાનો પ્રયત્ન કરો', 'ટ્રાઇ તો કરી જુઓ'. અહીં તમામ વાક્યોમાં 'ટ્રાઇ' નો સંદર્ભ બદલાઈ રહ્યો છે. આ ઉદાહરણ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે સમાનાર્થી શબ્દો હંમેશા એક જ અર્થ વ્યક્ત કરતા નથી. જે વ્યક્તિ બે કે તેથી વધુ ભાષાઓ જાણે છે તેની પાસે એક જ ભાષા પ્રણાલીના બે ભાગ હોય છે અને વિવિધ ભાષાઓની જુદી જુદી 'વ્યવસ્થા' પણ હોય છે. "બચ્ચે ને બોટલ તોડી" આ ઉર્દુ, પંજાબી, હિન્દી કઈ ભાષા વ્યવસ્થામાંનું વાક્ય છે? તે ત્રણેયનું પણ હોઈ શકે છે. "મુંડે નાલ મેં ની જા સકદી." (હું છોકરા સાથે ન જઈ શકું.) પંજાબીમાં 'મુંડે' ની સાથે 'દે' ઉમેરવાની જરૂર નથી. આ બધી ભાષાની પોતાની વ્યવસ્થાઓ છે. બાળકો આપમેળે આસપાસની બોલાતી ભાષાની ધ્વનિઓ, વાક્યરચના અને શબ્દો જાણે છે. બે ભાષાઓ વચ્ચેનું અંતર પણ સમજે છે, ભાષાઓની માળખાકીય રચના પણ જાણે છે. ઉદાહરણ તરીકે, મૈસુરની વ્યક્તિ 'કંઘી'ને 'કાંધી' કહેશે. જો આપણે ભાષાઓની પદ્ધતિને ઓળખી લઈએ તો શીખવામાં આવતી મુશ્કેલીઓને સરળતાથી સમજી શકાય છે. જેની પાસે બે અથવા બે થી વધુ ભાષાઓનું જ્ઞાન છે, તેમની પાસે એક શરીરમાં બે આત્મા છે. આ 'વિકાસ'નો જ ભાગ છે. એક વાત ધ્યાનમાં રાખવી જરૂરી છે કે જો ભાષા લુપ્ત થશે તો તેની સાથે સંસ્કૃતિ પણ લુપ્ત થશે. આફ્રિકામાં ભાષાના લુપ્ત થવાને કારણે એક સંસ્કૃતિ વિનાશના આરે

પહોંચી ગઈ હતી, પરંતુ સમય જતાં લોકો જાગૃત થઈ ગયા.

બહુભાષાવાદ અને લઘુમતી તથા આદિજાતિ ભાષાઓ

જે ભાષાઓ ઓછા લોકો દ્વારા બોલવામાં આવે છે સામાન્ય રીતે તેમના બાળકો શાળામાં નથી આવી શકતા. બહુભાષીયતાને માન આપીને આપણે તે તમામ બાળકોને શિક્ષણના દાયરામાં લાવી શકીએ છીએ. બહુભાષાવાદના સંદર્ભમાં, ભાષાકીય લઘુમતીઓને તેમની પોતાની ભાષામાં પ્રાથમિક શિક્ષણ મેળવવાનો અધિકાર છે. ભાષાની સુરક્ષા માટે એક એજન્સી પણ બનાવવામાં આવે. એક લઘુમતી ભાષા આયોગની રચના કરવામાં આવી છે, જે મુજબ હાલમાં સ્થિતિ એવી છે કે કેટલીક ભાષાઓ એવી છે જે લઘુમતીમાં નથી છતાં શિક્ષણની છાવણીમાંથી બહાર છે.

સંશોધન એમ પણ કહે છે કે આદિવાસી બાળકોને આગળ લાવવા માટે જ બહુભાષાવાદની વાત કરવામાં આવી છે. જ્યારે આદિવાસીના બાળકો શાળામાં આવે છે ત્યારે તેઓને નવી ભાષા મળે છે પછી તે આસામી હોય કે અન્ય કોઈ ભાષા. તેઓને પણ મુખ્ય પ્રવાહ સાથે સાંકળવામાં આવે તે હેતુથી તેઓને શાળામાં લાવવામાં આવે છે. પછી ભલે તેમની ભાષા ચેંજુ હોય કે અન્ય કોઈ. પરિણામ એ આવે છે કે જે ભાષામાં તેમની પોતાની સંસ્કૃતિની સમજ બંધાય છે, તેમનાથી જ દૂર થઈ રહ્યા છે.

બહુભાષાવાદ અને દક્ષિણ ભારતીય ભાષાઓ

એક એવી પણ માન્યતા છે કે દક્ષિણ ભારતમાં તેની પોતાની ભાષા તમિલ, કન્નડ, તેલુગુ કે મલયાલમ અને અંગ્રેજી સમજવા માટે પૂરતી છે. ત્રિભાષા સૂત્ર અનુસાર, ત્રીજી ભાષા તરીકે હિન્દીનો અભ્યાસ કરવો તેમના માટે ભારરૂપ બની શકે છે. તમામ રાજ્યોની પોતાની સત્તાવાર ભાષા છે. બાળકોની પોતાની અન્ય ભાષાઓ પણ છે. અને ત્રીજી ભાષા અંગ્રેજી પણ છે. હવે પ્રશ્ન એ થાય કે આટલી બધી ભાષાઓ હોવા છતાં પ્રાથમિક શિક્ષણ માતૃભાષામાં જ શા માટે?

નાગાલેન્ડમાં અંગ્રેજીને સત્તાવાર કામકાજની ભાષા બનાવવામાં આવી હોવા છતાં, જરૂરિયાત મુજબ પ્રાથમિક સ્તરે (શિક્ષણ) ૧૭ આદિવાસી ભાષાઓને પણ સ્વીકારવામાં આવી છે. એક ભાષા તો એમ.એ. સુધી ભણાવવામાં આવે છે. સર્વ શિક્ષા અભિયાન દ્વારા બાળકોને તેમની પોતાની ભાષામાં ભણાવવાના પ્રયાસો ચાલુ છે.

આ સંદર્ભમાં, એ નોંધવું યોગ્ય છે કે ઘણા બાળકો પાંચમા ધોરણ પછી તેમનો અભ્યાસ છોડી દે છે. તેઓ માતૃભાષા પહેલાથી જ જાણે છે. તેથી જો પાંચમા ધોરણ સુધીનું શિક્ષણ તેમની માતૃભાષામાં જ આપવામાં આવે તો અભ્યાસ સરળ બનશે, નહીંતર પાંચ વર્ષ બીજી ભાષા શીખવામાં જ વીતી જશે અને તેઓ કંઈ પણ 'અર્થપૂર્ણ' કરી શકશે નહીં. ત્રણ ભાષાનું સૂત્ર બહુભાષી વિચાર નથી, કે તે કોઈ નીતિ નથી. આને એક કાર્યક્રમ કહી શકાય. આમાં, ભાષાઓની વિવિધતાની બાબતને ફરીથી જોવાની જરૂર પડશે. આ બહુભાષાવાદ દ્વારા જ થઈ શકે છે.

બહુભાષાવાદ અને અંગ્રેજીનો વર્ગખંડ

અંગ્રેજી શિક્ષણનો ઉદ્દેશ્ય એવા બહુભાષીઓ પેદા કરવાનો છે જે આપણી બધી જ ભાષાઓને સમૃદ્ધ કરી શકે, આ જ સ્વીકૃત અને રાષ્ટ્રીય અભિગમ રહ્યો છે. આથી અંગ્રેજી ભલે ગમે તે ધોરણ(I-III અથવા IV અથવા V/VI) માં શરૂ થાય, પરંતુ અર્થપૂર્ણ પરિસ્થિતિઓમાં શીખવવામાં આવે. પરંતુ સામાન્ય રીતે માતૃભાષા અંગ્રેજી વર્ગખંડમાં ચોરીછૂપી ઘૂસણખોર તરીકે પ્રવેશે છે. જવાબો લખતી વખતે શિક્ષક પાઠની સાથે સાથે અનુવાદ અને અર્થઘટન કરતો જાય છે. સમજણ કેળવવા માટે, બાળકની માતૃભાષાનો છૂટથી ઉપયોગ કરીને અથવા તેને અંગ્રેજી સાથે જોડીને તેને યોગ્ય સ્થાન આપી શકાય છે. પ્રભુ (૧૯૮૭) તેનું એક ઉદાહરણ આપે છે. "બેંગલોર (બેંગલુરુ) પ્રોજેક્ટમાં માતૃભાષાના ઉપયોગની મર્યાદાઓ કામની આવશ્યકતાઓ દ્વારા સહજ રીતે નક્કી થઈ ગઈ હતી. ત્યાં સામગ્રી અંગ્રેજીમાં હતી અને જવાબો અંગ્રેજીમાં જ આવતા હતા. જરૂર પડી ત્યારે માતૃભાષાએ જ અંગ્રેજી ભાષાને સમજ શકાય તેવી બનાવી. જો અંગ્રેજીમાં વિવિધ પ્રકારની સામગ્રી ઉપલબ્ધ હોય અને તેને સમજવાનો સાચો પ્રયાસ કરવામાં આવે તો માતૃભાષા દખલ કરતી નથી પણ મદદરૂપ થાય છે." કેશન (૧૯૮૫:૯૪) નિર્દેશ કરે છે કે "સાથે સાથે અનુવાદ કરવો અસરકારક નથી", વર્ગખંડમાં બે ભાષાઓનો ઉપયોગ પૃષ્ઠભૂમિ તરીકે પ્રથમ ભાષાનો ઉપયોગ કરીને લક્ષ્ય ભાષાની સામગ્રી સમજવા માટે કરવામાં આવે.

અંગ્રેજી ભાષાના શિક્ષણ માટેની સામગ્રી તૈયાર કરવા માટે માતૃભાષાના ઉપરોક્ત ઉપયોગોને સમજવામાં શિક્ષકોની ભાગીદારીની ખાતરી કરવાની જરૂર છે. ભાષા શિક્ષણના ઉપરના સ્તર કેવા હોઈ શકે તે અંગે શિક્ષકોની માનસિકતા પર ધ્યાન આપવાની જરૂર છે.

કેટલીક શક્યતાઓ

- પ્રાથમિક શાળાઓમાં ભાષાઓ તથા 'ભાષાઓ' અને 'વિષયો' વચ્ચેના અવરોધો દૂર કરવાના પ્રયાસો કરવા પડશે. નીચલા પ્રાથમિક તબક્કે અથવા ઓછામાં ઓછા ધોરણ ૧ થી ૩ સુધી, બાળકને તેની આસપાસની દુનિયાથી વાકેફ કરવા માટે આપવામાં આવતી પ્રવૃત્તિઓ અંગ્રેજીની સાથે સાથે માતૃભાષામાં કરી શકાય છે (દાસ ૨૦૦૫). આવી બહુભાષી પ્રવૃત્તિઓના વિકાસ માટે, સામગ્રી તૈયાર કરવાની અને શિક્ષકોના સહયોગથી એક સ્પષ્ટ પ્રવિધીના નિર્દેશ વિકસાવવાની જરૂર છે. જેમાં એક કરતાં વધુ ભાષાઓના ઉદાહરણો સમાવવામાં આવે. તેમાં કોડ-પરિવર્તનની સુગમતા પણ હોવી જોઈએ.
- એક કરતાં વધુ ભાષાઓમાં સમાંતર પાઠ અમલમાં મૂકવા, એ એક જ વાત હોઈ શકે છે. જેમ એન.બી.ટી. એ અંગ્રેજી સાથે ભારતીય ભાષાઓમાં પણ વાર્તાઓ પ્રકાશિત કરી છે (જુઓ અમૃતવલ્લી અને રામેશ્વર રાવ, ૨૦૦૧). પ્રોમિસ ફાઉન્ડેશને ચાર ભારતીય ભાષાઓ અને અંગ્રેજીમાં મોટા પ્રમાણમાં પુસ્તકોનું નિર્માણ કર્યું છે. સી.આઈ.ઈ.એફ.એલ. ના સમગ્ર ભાષા અભિગમ હેઠળ દ્વિભાષી પુસ્તકો તૈયાર કરવામાં આવ્યા છે. આવા સમાંતર લખાણો એકબીજાના ચોક્કસ અનુવાદો હોવા જરૂરી નથી, પરંતુ તેનો અર્થ સમાન હોવો જોઈએ અને તેમાં સમાન ભાષાકીય પ્રવૃત્તિ સામેલ હોવી જોઈએ; જેમકે જોડકણાં, ધ્વનિ-રમતો વગેરે, જેથી બાળકો ભાષાના અવાજ અને બંધારણથી વાકેફ થાય. વાંચન એ સંરચનાત્મક કૌશલ્ય છે. એક ભાષામાં વાંચન કૌશલ્ય બીજી ભાષા શીખવામાં મદદ કરે છે (વેસ્ટ ૧૯૪૧). તે માત્ર એક જ લિપિવાળી ભાષાઓમાં નહીં પરંતુ વિવિધ લિપિવાળી ભાષાઓમાં પણ કામ કરે છે. (પશ્ચિમે બંગાળી અને અંગ્રેજી પર કામ કર્યું છે: બે લિપિઓની સ્થિતિ અને વાંચનની પ્રસારણક્ષમતા વિશે હવે થોડી ઘણી માહિતી છે).
- ઉપરોક્ત સૂચનો સમાંતર અથવા સાથે સાથે કામ કરવા માટેની ભાષાઓ વિશે છે, દ્વિભાષી શિક્ષક માટે અથવા મિશ્ર કોડના દ્વિભાષી પાઠો પર પણ પ્રાયોગિક કાર્ય ઉપલબ્ધ છે. (જુઓ ડોવેરા ૨૦૦૫, ફેલિક્સ ૧૯૯૮) જેથી તેમની શિક્ષણશાસ્ત્રની સંભાવનાને શોધી શકાય.

~અંગ્રેજી શિક્ષણ આધાર પત્ર, પાના નં ૧૩-૧૪

બહુભાષી વર્ગખંડ

કોઈપણ ભાષા કેવી રીતે શીખવી શકાય? આ માટે આપણે પહેલા લેખનનું વિજ્ઞાન સમજવું પડશે. અહીં મગજ અને હાથનું સંકલન/સમન્વય જરૂરી છે. આ વિકાસ ૫-૬ વર્ષની ઉંમર સુધી નક્કર હોતો નથી. તેથી જ લખવું મુશ્કેલ બને છે. પરંતુ સંશોધન એ પણ કહે છે કે બાળકના મનમાં લિપિનો ખ્યાલ કે સમજ ઘડવા માટે વાંચનની સાથે લખવાનું પણ શરૂ કરવું જોઈએ. આ લખાણ લિટીઓમાં પણ હોઈ શકે છે. આ સમજવું પણ જરૂરી છે. સાંભળવું અને બોલવું ખૂબ જ મહત્વપૂર્ણ છે. જ્યારે ગણિત શીખવવાની વાત આવે છે, ત્યારે બાળકો પહેલાથી જ ગણિત જાણે છે. ચોકલેટ વહેંચતા શીખવાડ્યા

વગર આવડે છે. એ જ રીતે પાણીના ત્રણ સ્વરૂપો – નક્કર, પ્રવાહી અને વરાળને માતૃભાષાની મદદથી વધુ સારી રીતે સમજાવી શકાય છે પરંતુ એકવાર બાળકના મનમાં લિપિના ખ્યાલો સ્પષ્ટ થઈ જાય પછી, પારિભાષિક શબ્દોની આપ-લે પણ માતૃભાષા દ્વારા થઈ શકે છે. બીજી-ત્રીજી ભાષા ઉમેરવામાં આવે છતાં પણ માતૃભાષાનો ઉપયોગ ચાલુ રાખવો જોઈએ. તેઓ તેમની માતૃભાષા દ્વારા અન્ય ભાષાઓ સમજવા લાગે છે. આપણે તો માત્ર શિક્ષણની નદી પર સારો મજબૂત સેતુ બાંધવાનો છે.

એ પણ નોંધવું યોગ્ય છે કે આપણે ફક્ત તે જ સાંભળીએ છીએ અને સમજીએ છીએ જેની પહેલાથી જાણ નથી. બાકીનું બધું સામાન્ય લાગે છે, અમે તેને છોડી દઈએ છીએ. જરૂરિયાતને ધ્યાનમાં રાખીને જે મજૂરો બિહારથી આસામ, પંજાબ વગેરેમાં જાય છે અને ત્યાંની ભાષાઓ શીખી પણ લે છે.

યુનેસ્કોના શૈક્ષણિક આધારપત્ર (૨૦૦૩) મુજબ, શરૂઆતના શિક્ષણ માટે માતૃભાષા અત્યંત જરૂરી છે અને શક્ય હોય ત્યાં સુધી તેનું જતન કરવું જોઈએ. કેટલાક અભ્યાસો (જેમ કે સહગલ ૧૯૮૩) દર્શાવે છે કે જે બાળકો માતૃભાષાના માધ્યમથી શિક્ષણ મેળવે છે તેઓ ભાષાકીય અથવા શૈક્ષણિક સ્તરે અંગ્રેજીના માધ્યમથી શિક્ષણ મેળવતા સમાન સ્તરના વિદ્યાર્થીઓની સરખામણીમાં ક્યાંય પાછળ નથી રહેતા. ગુપ્તા (૧૯૯૫), ૧૫-૧૭ વર્ષની વયેના ૭૮ બાળકો પર હાથ ધરાયેલા સંશોધન બાદ જણાવે છે કે પ્રારંભિક તબક્કામાં બે વર્ષ સુધી માતૃભાષાનો માધ્યમ તરીકે ઉપયોગ કરવાથી બાળકોમાં માતૃભાષા અને બીજી ભાષામાં સારી પ્રવીણતા પ્રાપ્ત થાય છે.

— ભારતીય ભાષાઓનો શિક્ષણ, રાષ્ટ્રીય ફોક્સ સમૂહના આધારપત્ર- 1.3 પાનાં 15

બહુભાષીયતાના પડકારો

- સૌ પ્રથમ, ભાષાને ભાષા તરીકે શીખવવી એ એક બાબત છે અને માધ્યમ તરીકે એનું ઉપયોગ બીજી બાબત છે. ભાષા શીખવવી એ એકલા ભાષા શિક્ષકનું કામ નથી. અન્ય વિષયોને શીખવું એ ભાષા અધ્યયનના તત્વો વિના શક્ય નથી. વિજ્ઞાનમાં પણ ક્રિયાપદો, સંજ્ઞાઓ અને સર્વનામ હોય છે. હિન્દી અથવા કોઈપણ ભાષાકીય માળખું અને વિજ્ઞાનની વિભાવના સાથે સાથે જ હોવી જોઈએ.
- બહુભાષીયતામાં બીજી સમસ્યા લિપિઓની આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે, ઝેમી ભાષા (આસામ અને નાગાલેન્ડમાં)એ રોમન લિપિ પસંદ કરી છે. આ પ્રક્રિયામાં તેઓ બાળકને 'A' થી 'Z' સુધી શીખવશે જ્યારે ઝેમીમાં આ બધા મૂળાક્ષરોનો ઉપયોગ થતો પણ નથી.
- ત્રીજી સમસ્યા એ છે કે શાળાઓમાં વાંચન અને લેખન પર ઘણો ભાર આપવામાં આવે છે જ્યારે બોલવા અને સાંભળવા પર બિલકુલ નથી.
- શૈક્ષણિક અધ્યયન સામગ્રીનો ઉપયોગ પણ એક સમસ્યા છે. ન તો તે રસપ્રદ છે અને ન તે સંસ્કૃતિ સાથે સુસંગત છે. ઓરિસ્સાના આદિવાસીઓમાં, જન્મદિવસ પર ભેટ આપવાનો રિવાજ નથી, પરંતુ આવા ઉદાહરણો સામેલ કરવામાં આવે છે.
- હજુ એક સમસ્યા ભાષા શિક્ષકોની નિમણૂકની પણ છે. ભાષા શિક્ષકોની નિમણૂક જ થતી નથી. કોઈપણ વ્યક્તિ અથવા કોઈપણ વિષયના શિક્ષકને આ કાર્ય સોંપી દેવામાં આવે છે. ભાષા જ શીખવવી ને છે !
- સમુદાયને કોઈપણ સ્તરે જોડવા માટે કોઈ પહેલ કરવામાં આવતી નથી. માતૃભાષા પ્રાથમિક સ્તરે જ રહેવી જોઈએ અને પછીથી વધુ ભાષાઓ ઉમેરી શકાય છે. અવરોધો ચોક્કસપણે આવશે, પરંતુ તેના માટે ઉકેલ મળી શકે છે.
- જ્યારે આપણે વર્ગમાં ભણાવીએ, ત્યારે આપણે એક ભાષાને બીજી ભાષા સાથે જોડવી જોઈએ, જો આપણે ફક્ત એક જ ભાષા ને લઈશું, તો વર્ગમાં

આજના વર્ગોમાં અંગ્રેજીમાં અભ્યાસ જોઈને ક્યારેક વિચાર આવે છે કે પહેલા લોકો હીરા અને ઝવેરાત લૂંટતા હતા. આજકાલ તો ભાષા દ્વારા દિલ અને દિમાગને લૂંટે છે.

— એક સહભાગી

સંવાદ જ થઈ શકશે નહીં. પરંતુ દુઃખની વાત તો એ છે કે જે રીતે ખેતર-કોઠાર, પત્ર વગેરે લુપ્ત થઈ રહ્યા છે, તેવી જ રીતે અનેક શબ્દો પણ લુપ્ત થઈ રહ્યા છે. ભૂસું, મેહ, ગૌણ, દાળ, રાઈ, ઉલબ, ભુજાબ વગેરે લોકોમાં પ્રચલિત શબ્દો ગુજરાતીમાં હવે ઉપયોગમાં નથી રહ્યા.

લેખકોએ એ પણ આ વાત પર પણ ધ્યાન આપવું પડશે કે બહુભાષીયતાને કારણે જ આપણને વધુ ભાષાઓ જાણવા મળે છે. કબીર બહુભાષી સંત કવિ હતા. લોકોને સમજાવવા તેમણે સાધુક્કડી ભાષા અપનાવી. હબીબ તનવીરનું ‘આગ્રા બજાર’ અને ભિખારી ઠાકુરનું પ્રખ્યાત નાટક ‘બિદેસિયા’ બહુભાષાવાદની ઓળખ છે.

આપણો દેશ બહુભાષી છે. તેથી જ ઘણી બધી ભાષાઓ જાણવાથી આપણને ફક્ત એકબીજા સાથે જ નહીં પરંતુ ભાષાઓને પણ એકબીજા સાથે જોડશે. ભાષા એ વિચારોનું એક ચક્ર છે અને દ્વિભાષી હોવું એ માનવ સ્વભાવ છે. આપણે એક એવો સમાજ બનાવવા માંગીએ છીએ જે ઘણી બધી ભાષાઓ બોલે પણ તેની પોતાની બોલીમાં. અને તે દરેકને લાગે કે આ વાત આખરે તેના વિશે છે.

જ્યોર્જ સ્ટીનરે તેમનું પુસ્તક ‘ધ મોર્ડન વર્સ ઇન ટ્રાન્સલેશન’ તેની માતાને સમર્પિત કરીને લખ્યું છે કે ‘ટુ માય મધર હુ સ્પિક્સ સેવરલ લેન્ગ્વેજીસ બટ ઈન હર ઓન ટંગ’ (મારી માતા, જે ઘણી બધી ભાષાઓ બોલે છે પરંતુ તેમની જ બોલીમાં.)

બર્લિટ્ઝ ભાષાકીય શાળા . . . શીખનારાઓ માટે સંસાધનોનું સારું ઉદાહરણ છે. આ શાળાઓ કાયદો બનાવીને અમને મજબૂર નથી કરતા કે અમારે એક હજુ ભાષા શીખવી જ પડશે. તેઓ એમ પણ નથી કહેતા કે વધુ એક ભાષા શીખવાથી અમને સારી નોકરી મળી જશે અથવા સફળ અને સમૃદ્ધ થઈ જઈશું, અને તેઓ એવું પણ નથી કહેતા કે ન શીખવાથી આપણે અસફળ અને ગરીબ થઈ જઈશું. તેઓ આવું કંઈ કરતા નથી કે ધમકી આપતા નથી. તેઓ ફક્ત એટલું જ કહે છે કે જો આપણે બીજી ભાષા બોલી શકીએ તો આપણે જીવનનો આનંદ માણી શકીએ.

— શિક્ષણના બદલામાં, જહોન હોલ્ટ

સાથે ગઈ બો ભાષા, ભય આગળ પણ

અંદામાનમાં એક ૮૫ વર્ષીય મહિલા બોઆ સિનિયરના અવસાનથી, પ્રાચીન ભાષા, 'બો' ને આગળ લઈ જતી કડી કાયમ માટે તૂટી ગઈ. તેને ભાષાશાસ્ત્રના ક્ષેત્રમાં જેની ભરપાઈ ના કરી શકાય તેવું નુકસાન તરીકે વર્ણવવામાં આવી રહ્યું છે કારણ કે તે વિશ્વની સૌથી જૂની ભાષાઓમાંની એક ભાષા બોલનાર છેલ્લી વ્યક્તિ

હતી. ઉલ્લેખનીય છે કે આફ્રિકાને અંદામાનની પ્રાચીન ભાષાઓનો સ્ત્રોત માનવામાં આવે છે. ઘણી અંદામાનની ભાષાઓને ૭૦ હજાર વર્ષ જૂની હોવાનું માનવામાં આવે છે. અગ્રણી ભાષાશાસ્ત્રી પ્રો. અન્વિતા અબ્બીનું કહેવું છે કે બોઆ તેના માતા-પિતાના મૃત્યુ પછી છેલ્લા ૩૦-૪૦ વર્ષોમાં બોઆ 'બો' ભાષા બોલનાર છેલ્લી વ્યક્તિ હતા. બોઆ ઘણીવાર ખૂબ એકલતા અનુભવતા હતા. અન્ય લોકો સાથે વાતચીત કરવા માટે તેને અંદામાનની હિન્દી ભાષા શીખવી પડી.

કારણ કે અંદામાનની ભાષાઓને પાષાણ યુગની ભાષાઓના છેલ્લા અવશેષો માનવામાં આવે છે, તેથી કહી શકાય કે બોઆ સિનિયરના મૃત્યુ સાથે, ભાષાની ગૂંચનો એક છેડો કાયમ માટે ખોવાઈ ગયો. અંદામાનના પ્રજાજનોને ચાર જૂથોમાં મૂકવામાં આવ્યા છે - ગ્રેટ અંદામાનીઓ, જારવા, ઓગી અને સંતીનલી. બોઆ સિનિયર ગ્રેટ અંદામાનીઓના જૂથમાંથી હતા. હવે આ જનજાતિના માત્ર ૫૦ લોકો જ બચ્યા છે, જેમાંથી મોટાભાગના બાળકો છે.

~આધાર બી.બી.સી. સમાચાર

4

વિષયોના કેન્દ્રમાં ભાષા

- ઇતિહાસની દ્રષ્ટિએ
- તમામ વિષયોના શિક્ષક ભાષાના શિક્ષક છે
- વિચારવાની સ્વતંત્રતા અને મૌલિકતાનો પ્રશ્ન
- ભાષા અને અન્ય વિષયો
- ટેકનિકલ શબ્દસંગ્રહ અને બાળક ની સમજ
- ઉચ્ચ શિક્ષણ અને અન્ય વિષય

ભાષા એક સાધન છે જેનો ઉપયોગ આપણે જીવનમાં સમજવા માટે, એનાથી જોડાવા માટે અને જીવન-જગતને પ્રસ્તુત કરવા માટે કરીએ છે.

ભાષા એ માત્ર સંદેશાવ્યવહારનું માધ્યમ નથી, પરંતુ તે એક માધ્યમ પણ છે જેના દ્વારા આપણે મોટાભાગની માહિતી મેળવીએ છીએ. આ એક એવી વ્યવસ્થા છે જે ઘણી હદ સુધી આપણી આસપાસની વાસ્તવિકતાઓ અને ઘટનાઓને આપણા મનમાં ગોઠવે

છે. તે ઘણી રીતે આપણી ઓળખની એક નિશાની છે અને છેવટે તે સમાજ, સત્તા અને શક્તિ સાથે ગાઢ રીતે જોડાયેલ છે. આપણે એ પણ યાદ રાખવું જોઈએ કે આપણે ભાષાનો ઉપયોગ માત્ર બીજાઓ સાથે વાત કરવા માટે જ નહીં, પણ આપણી જાત સાથે વાત કરવા માટે પણ કરીએ છીએ. આ ખરેખર ભાષાનું મહત્વનું કાર્ય છે. જ્યાં સુધી આપણે પહેલા આપણી જાત સાથે વાત કરવાનું ન શીખીએ ત્યાં સુધી આપણે આપણા વિચારો કેવી રીતે વ્યક્ત કરી શકીએ ?

વિવિધ વિષય-ક્ષેત્રો જેમકે ઇતિહાસ, ભૌતિક વિજ્ઞાન અથવા ગણિત જેવા વિવિધ વિષયોના વિસ્તારો સાથે વાતચીત કરવા અથવા સમજવા માટે પણ આપણને ભાષાની જરૂર છે. ભલે આપણે પ્રકૃતિને જોઈએ કે સમાજને આપણે તેને ઘણી હદ સુધી આપણી ભાષાની રચના દ્વારા જોઈએ છીએ.

અંગ્રેજી માધ્યમની શાળાઓમાં પ્રવેશ મેળવતા ગરીબ વર્ગના તમામ બાળકોની વાર્તા લગભગ સમાન છે. તેઓ ભાષા સાથે તાલ મિલાવી શકતા નથી અને તેઓ ધીમે ધીમે હાંસિયા તરફ આગળ વધે છે. પ્રવેશ માટે સરકાર પાસે ઘણા

પ્રકારની યોજનાઓ છે. ખબર નહીં શિક્ષણ વ્યવસ્થામાં આ બાબત પર ચિંતન કેમ નથી થઈ રહ્યું કે ભાષાનો અવગણના તેમને ક્યાંય નો નહિ છોડશે.

એક બાળકના માતા-પિતા ઈચ્છતા હતા કે તેમનું બાળક શાળાનું શિક્ષણ અંગ્રેજી માધ્યમથી પ્રાપ્ત કરે. તે બાળકને તેના ઘરની આસપાસ અંગ્રેજી ભાષાનું વાતાવરણ ઉપલબ્ધ ન હતું. તે બાળક ધીમે ધીમે પાછળ ગયો. સાતમા-આઠમા સૂધી પહોંચતા તે ઘણા વિષયોમાં નાપાસ થવા લાગ્યો, જેના કારણે તેનું આત્મસન્માન અને સર્જનાત્મકતા ધીરે ધીરે શૂન્ય થઈ ગઈ. આ પરિસ્થિતિને જોતા, તે બાળકને હિન્દી માધ્યમની શાળામાં મોકલવું પડ્યું, કારણ કે અંગ્રેજી માધ્યમની શાળા નવમા અને દસમા ધોરણની પરીક્ષા લેવાનો ઈનકાર કરી રહ્યો હતો. બાળકને નવા વાતાવરણને સમજવામાં પહેલા ત્રણ-ચાર મહિનાનો સમય લાગ્યો, પરંતુ તે પછી બાળકે પાછું વળીને જોયું નથી કારણ કે હવે તે તમામ વિષયો પોતાની ભાષામાં સમજી શકતો હતો. તે તેની સમજને તેની આસપાસના વાતાવરણ સાથે, તેના વાતાવરણ સાથે જોડાઈ રહ્યો હતો. થોડા જ સમયમાં, તેણે નવમા ધોરણની વાર્ષિક પરીક્ષામાં ટોપ કર્યું.

— એક સહભાગી

ઇતિહાસની દ્રષ્ટિએ

જોવાની વાત છે કે મધ્યકાળમાં અને તે પછી જે હસ્તકલાનો વિકાસ થયો તે પોતપોતાની ભાષાઓ દ્વારા વિકસિત થતો હતો. શિલ્પ ના માટે ના જુદા જુદા કેન્દ્રો હતા. ત્યાં તેઓએ પોતપોતાની ભાષાઓમાં જ્ઞાન અને નિપુણતા પ્રદાન કરતા હતા અને તે નિપુણતા પેઢી દર પેઢી ચાલતી રહેતી. હવે તે પણ સ માપ્ત થઈ ગયું છે, કારણ કે મૂડીવાદના વિકાસથી તે તમામ શિલ્પકલાનો નાશ પણ થયો અને તેની સાથે તે શિલ્પોની સાથે જોડાયેલ કહેવતો પણ નાશ પામી. એ ભાષાઓ પણ ખતમ થઈ ગઈ. જે શિલ્પ સમજનું

ખ્રિસ્તના ૫૦૦ વર્ષ પહેલા વારાણસીમાં એક ઘટના બની હતી. ભગવાન બુદ્ધે પ્રથમ ઉપદેશ સ્થાનિક ભાષામાં આપ્યો હતો અને તે ઉપદેશે ભાષાઓની સીમાઓ ઓળંગીને સમગ્ર ભારત અને સમગ્ર એશિયામાં પ્રકાશ પ્રગટાવ્યો હતો. મધ્યકાલીન સમયમાં, જ્યારે કબીરે વારાણસીમાં કહ્યું હતું કે 'સંસ્કૃત કૂવાનું પાણી છે, ભાષા પાણીની જેમ વહે છે', તે સમયે પણ ઘણી ભાષાઓ હતી. પણ ભારતના બધી ભાષાઓમાં આ અવાજ પહોંચ્યો. ભક્તિ આંદોલને સમગ્ર દેશને એકતાના દોરમાં બાંધ્યા અને એક અવાજ સાંભળ્યો.

— એક સહભાગી

એક માધ્યમ હતી તે પણ સમાપ્ત થઈ ગઈ. તેવી જ રીતે, કહેવાતી આદિવાસી ભાષાઓ, જે આદિવાસી જૂથ પાસે જ્ઞાનનો વિશાળ ભંડાર છે, તે નાશ પામી છે અને નાશ કરવામાં આવી રહી છે. અત્યારે જે આદિવાસી ક્ષેત્રો છે એમાં શિક્ષણનું માધ્યમ કાં તો અંગ્રેજી છે કાં તો હિન્દી. ખાસ કરીને અંગ્રેજી તરફ ઝુકાવ છે અને ત્યાં પણ આપણી પોતાની ભાષાઓમાં લગભગ કોઈ શિક્ષણ નથી. જેના કારણે દેશી લોકકલા અને શિલ્પકલા ખતમ થવાના આરે છે. હસ્તકલા અથવા શિલ્પ અને સંગીતને બચાવવાનો એકમાત્ર રસ્તો એ છે કે- આપણે આપણી ભાષા પર મજબૂત પકડ બનાવીએ.

તમામ વિષયોના શિક્ષક ભાષા શિક્ષક છે

માનવ મસ્તિષ્કમાં ભાષા અને સમસ્યાનું ઉકેલ કરવાની પ્રક્રિયા કેવી રીતે આગળ વધે છે અને તે કેવી રીતે વિભાવનાના વિકાસ તરફ દોરી જાય છે, જો આ સમજાય તો સમજનું માધ્યમ નક્કી કરવામાં સરળતા રહેશે.

વિભાવના આપીને વિભાવનાનો વિકાસ થતો નથી. સાહિત્ય અમૂર્ત છે, પરંતુ ત્યાં પણ વિભાવનાઓનો વિકાસ થતો રહે છે. સામાજિક અભ્યાસની ઘણી વિભાવનાઓ નકશાની મદદથી રચાય છે અને પ્રગટ થાય છે. ગણિતની મદદથી નકશાને સમજી શકાય છે. નકશાને સમજવા માટે ગણિત વિશેષ સમજ કેળવે છે. નકશો ઇતિહાસ પર નજર નાખવામાં મદદ કરે છે. ગણિતની વિભાવનાઓ સ્થૂળ અને કાયમી છે. તેથી જ તેનું બંધારણ સમજી શકાય તેવું છે. પરંતુ સામાજિક અધ્યયનનું બંધારણ બદલાતું રહે છે, જે તેની પોતાની ભાષાથી જ સમજી શકાય છે.

પ્રાથમિક શિક્ષણના સમગ્ર અભ્યાસક્રમમાં ભાષા પરિપ્રેક્ષ્યનું વિશેષ મહત્વ છે. વિવિધ અર્થપૂર્ણ સંદર્ભો દ્વારા ભાષા શ્રેષ્ઠ રીતે શીખવામાં આવે છે, તેથી દરેક વિષયને શીખવવું એ એક અર્થમાં, ભાષાનું શિક્ષણ છે. આ પરિપ્રેક્ષ્ય માધ્યમિક શિક્ષણના અમૂર્ત વિચારોના સંદર્ભમાં ભાષાની કેન્દ્રિયતાને રેખાંકિત કરે છે. જ્યારે પ્રારંભિક તબક્કે સંદર્ભિત અર્થ ભાષાના ઉપયોગને ચલાવે છે, ત્યારે પછીના તબક્કામાં અર્થ ફક્ત ભાષા દ્વારા જ શોધી શકાય છે. ભાષા શિક્ષણના કેન્દ્રમાં છે અને દરેક શિક્ષક પહેલા ભાષા પછી વિષયનો હોય છે.

— એક સહભાગી

વિચારની સ્વતંત્રતા અને મૌલિકતાનો પ્રશ્ન

ગાંધીજીએ નવી તાલીમ ની યોજના બનાવતી વખતે પોતાના એક મિત્રની પાઠશાળામાં બાળકોને પ્રશ્ન પૂછ્યો - “એક વ્યક્તિ ચાર આનામાં એક સફરજન ખરીદે છે અને તેને એક રૂપિયામાં વેચે છે. તો તેને શું મળશે? ગાંધીજી માને છે કે જો બાળક જવાબમાં એવું ન કહે કે ‘તે જેલમાં મળશે’ તો તે ચોક્કસપણે ભાષાને ગણિત સાથે સુમેળ બેસાવીને જોનારું આઝાદ ભારતનું બાળક કહેવાને લાયક નથી. આપણે આપણા બાળકને એવી સ્વતંત્રતા આપવી પડશે જેમાં તે ભાષામાં તમારો દષ્ટિકોણ વ્યક્ત કરી શકે. આ પોતાની ભાષાના શિક્ષણ દ્વારા જ શક્ય છે.

વિજ્ઞાનના વિદ્યાર્થીની બેવડી જવાબદારી છે. તેમના માટે એક સાથે બે ભાષાનું જ્ઞાન હોવું જરૂરી છે. એક સમજની ભાષા અને બીજી વિજ્ઞાનની. વિજ્ઞાન ચિત્રોમાં વાત કરતું નથી. તે સ્પષ્ટ વલણની માંગણી કરે છે. તે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં ટિપ્પણી કરે છે. વિજ્ઞાનના વિદ્યાર્થીએ પણ ‘નોન-કન્ફર્મિસ્ટ’ બનવું પડશે. બુદ્ધે કહ્યું હતું કે ‘વડીલોએ કહ્યું હતું એટલે એ વસ્તુઓ પર વિશ્વાસ ન કરો, તેમની પરીક્ષા કરો, પછી તેમના પર વિશ્વાસ કરો. આ બધું શિક્ષણમાં આપણી ભાષાની સ્વતંત્રતા વિના શક્ય નથી. આ સ્વતંત્રતા શિક્ષકને આપવી પડશે. દરેક શિક્ષક, પછી તે ગણિતનો હોય કે વિજ્ઞાનનો, તે ભાષાનો જ શિક્ષક હોય છે. ભાષા શીખવવી એ દરેકની જવાબદારી છે, માત્ર ભાષા શિક્ષકની જ નહીં. ગણિત, સામાજિક વિજ્ઞાન અને અર્થશાસ્ત્ર જેવા વિષયોમાં મૂળભૂત વિચાર પણ પોતાની ભાષામાં શિક્ષણ દ્વારા જ શક્ય છે.

ભાષા અને અન્ય વિષયો

ભાષા આપણા બધાના મગજમાં છે. વિભાવનાઓની રચના આ ભાષામાંથી બને છે. આપણા અનુભવોના આધારે આપણે આપણા મનમાં ચિત્રને જીવંત બનાવીને જ્ઞાનને આગળ વધારીએ છીએ. ગણિત, વિજ્ઞાન બધામાં એવા વિચારો છે જે વિવિધ વસ્તુઓની પ્રકૃતિને એ જ સ્વરૂપમાં આપણી સામે રાખે છે. જેમ પૃથ્વી ગોળ છે; અહીં ગોળ નો વિચાર આપોઆપ આપણી સામે ઊભો થાય છે. બે રોટલી, ત્રણ ભાઈઓ. આપણે રોટલીને ‘બે’ સાથે, ભાઈને ‘ત્રણ’ સાથે જોડી શકીએ છીએ. ચાર વર્ષનું બાળક આ બધું કરી શકે છે. દરેકને માટે ખુરશીની વ્યાખ્યા અલગ-અલગ હશે. એક વિચાર અન્ય વિચારો સાથે કેવી રીતે સંબંધિત છે, આ બાબત બાળકો જાણતા હોય છે, અને શાળામાં જે રીતે વ્યાખ્યાઓ આપવામાં આવે છે, તેના પરથી કદાચ શંકાઓ ઊભી થાય છે.

બાળકની પોતાની ભાષા હોય છે જેમાં તેણે પોતાનું વ્યક્તિત્વ ઘડ્યું હોય છે, એક તો સમાજની ભાષા હોય છે, પછી તે વિષયની ભાષા પણ મહત્વની બની જાય છે, જેમાં તેણે માહિતી આપવાની હોય છે. બાળકો જે ભાષા જાણે છે તેમાં વસ્તુઓ વાંચવી, લખવી અને સમજવી સરળ હોય છે. તેનો અમલ કેવી રીતે કરવો તે આપણે નક્કી કરવાનું છે. વાંચન અને લેખનના શરૂઆતના વર્ષોમાં, જો તમારી પાસે તમારી સમજ ઊભી કરવા અથવા વધારવા માટે તમારા પોતાના શબ્દો હોય, તો વસ્તુઓ સરળ બને છે, તસ્વીર બનાવવી સરળ બની જાય છે.

શાળાઓમાં ગણિતમાં 'સિલિન્ડ્રકલ' માટે 'નળાકાર' શબ્દ શીખવવામાં આવે છે. આ શબ્દ બાળકના મનમાં કયું ચિત્ર લાવે છે? બોલ, વર્તુળ, ગોળ, વૃતાકાર, ગોળાકાર વગેરે.

ટેકનોલોજી શબ્દભંડોળ અને બાળકની સમજ

અહીં અમે બાળકના પૂર્વજ્ઞાનને નવા જ્ઞાન અને નવા શબ્દભંડોળ સાથે સાંકળવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ. નળાકારને બદલે 'બંગડીઆકાર', 'બોલ આકાર' જેવા શબ્દો કેમ ન વાપરી શકાય? આકર્ષણ-અપાકર્ષણ શબ્દ ચુંબક માટે વપરાય છે. આ શબ્દો સામાન્ય રીતે ઉપયોગમાં લેવાતા નથી, તો અજાણ્યા શબ્દોનો ભાર શા માટે વધારવો? તેથી જ બાળકની સ્થિતિ એવી છે કે શક્તિ, તાકાત, બળ, ઉર્જા આ બધા શબ્દો એક જ રીતે વપરાય છે જ્યારે ટેકનિકલ ઉપયોગમાં તેનો અર્થ બદલાય જાય છે. શું આપણે બાળકના મનનો ઉપયોગ કરી શકીએ? એન.સી.ઈ.આર.ટીના પુસ્તકોમાં ના કેટલાક ઉદાહરણો:

સીમાના સૈકડા:

સીમાએ અલગ-અલગ પ્રકારના ટીલડીઓથી ડિઝાઈન બનાવી છે.

- અલગ અલગ સમૂહને ધ્યાનમાં રાખીને અને ટીલડીઓની કુલ સંખ્યા નો અંદાજ લગાવો.
- કેટલાક એવા સમૂહોનું ચિત્ર બનાવો જેથી ૧૦૦ ટીલડીઓ પૂરી થઈ જાય. ત્યારે કેટલી વધુ ટીલડીઓ બનાવી પડશે?

સ્ત્રોત: ગણિતનો જાદુ, પુસ્તક ૨, ધોરણ ૨, એન.સી.ઈ.આર.ટી.

કેટલું સરળતાથી બાળકને ગણિત શીખવવામાં આવી રહ્યું છે અને પોતાની આસપાસના જીવનથી જોડાઈ રહ્યું છે.

પાંદડા

શું બધા પાંદડા એક જ રંગ, કદ અને ધારના છે?

દયારામ બોલ્યા - મને ખબર પણ ન હતી કે આટલા બધા પ્રકારના પાંદડા હોય છે.

જુઓ, કેટલાક ગોળાકાર છે, કેટલાક લાંબા અને કેટલાક ત્રિકોણાકાર છે!

અમ્મુએ કહ્યું - આ બધાના રંગો પણ અલગ-અલગ છે, કેટલાક આછા લીલા અને કેટલાક ઘાટા લીલા. કેટલાક પીળા, લાલ, જાંબલી છે. એક પાન લીલું હોય છે, પરંતુ તેમાં સફેદ ડાઘાં હોય છે.

શબનમે કહ્યું - જુઓ, પાંદડાની કિનારીઓ પણ ઘણી અલગ છે. કેટલાક પાંદડાની ધાર સીધી હોય છે, જ્યારે કેટલાકની ધાર કપાયેલી-ફાટેલી. કેટલાકની કિનારીઓ કરવત જેવી હોય છે. હવે હું 'છોડ પરી' બનીશ અમ્મુ અને શબનમે એકસાથે કહ્યું.

લીંબુ, કેરી, લીમડો, તુલસી, ફુદીનો, લીલા ધાણા જેવા કેટલાક પાંદડા ભેગા કરો. આ પાંદડાને વાટી લો અને તેની સુગંધ લો. શું બધા પાંદડાઓમાંથી એકસરખી ગંધ આવે છે? શું તમે આ પાંદડાઓને માત્ર ગંધથી ઓળખી શકશો?

જુઓ કેવા સુંદર ચિત્રો બનાવવામાં આવ્યા છે. હા, તે સૂકા પાંદડામાંથી જ બનાવવામાં આવે છે. હવે તમે તમારી નોટબુકમાં સૂકા પાંદડા વડે વિવિધ પ્રાણીઓના ચિત્રો પણ બનાવો.

સ્ત્રોત: આસપાસ, પર્યાવરણીય અભ્યાસ, ધોરણ:૩

રણના લોકોએ તેમના અનુભવોને વ્યવહારમાં મૂકવા માટે એક શાસ્ત્ર વિકસાવ્યું છે. આ શાસ્ત્રમાં સમાજને ઉપલબ્ધ પાણીને ત્રણ સ્વરૂપમાં વહેંચવામાં આવ્યું છે. પહેલું સ્વરૂપ છે - પાલરપાણી એટલે કે વરસાદમાંથી સીધું મેળવેલું પાણી. તે જમીન પર વહે છે અને નદી, તળાવ વગેરેમાં તેને રોકી દેવામાં આવે છે. પાણીનું બીજું સ્વરૂપ પાતાલપાણી કહેવાય છે. આ એ જ ભૂગર્ભજળ છે જે કુવાઓમાંથી કાઢવામાં આવે છે. પાલરપાણી અને પાતાલપાણી વચ્ચે પાણીનું ત્રીજું સ્વરૂપ છે - રેજાણી પાણી. જમીનમાંથી ઉતરેલું પણ પાતાળમાં ન મળે તે રેજાણી છે.

સ્ત્રોત: વિતાન ભાગ ૧, ધોરણ ૧૧, હિન્દી, એન.સી.ઈ.આર.ટી.

આ બંને ઉદાહરણો પર્યાવરણને સરળ શબ્દોમાં રજૂ કરે છે.

બીજા ઉદાહરણમાં, પાલરપાણી, પાતાલપાણી, રેજાણીપાણી જેવા તળપદી શબ્દોને ટેકિનકલ શબ્દોમાં નહીં પણ સરળ રીતે સમજાવવામાં આવ્યા છે. બાળકો આ પ્રક્રિયાને ગોખ્યા વિના સરળતાથી સમજી શકશે.

કેટલાક અન્ય ઉદાહરણ -

આજે સુગંધા ખૂબ ખુશ છે. એની શાળાના બધા જ બાળકો શિક્ષકોની સાથે ભોપાલ ફરવા જઈ રહ્યા છે. મીનાક્ષી મેડમ અને રાકેશ સર વાત કરી રહ્યા છે કે કુલ કેટલી બસો જોઈએ?

મીનાક્ષી મેડમ : આપણે ચાર બસ જોઈએ.

રાકેશ સર : મને લાગે છે પાંચની જરૂરત પડશે.

મીનાક્ષી મેડમ : દરેક બસમાં ૫૦ સીટ છે.

રાકેશ સર : પહેલા તપાસ કરી લઈએ કે કેટલા બાળકો જઈ રહ્યા છે.

ધોરણ	વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા
I	33
II	32
III	42
IV	50
V	53
કુલ	210

શું આપણે ચાર બસોની જરૂર પડશે? જો એક બસમાં 50 બાળકો જઈ શકે તો ચાર બસોમાં... 50x4..?

- ◆ તો કુલ મળીને..... બાળકો જઈ રહ્યા છે.
- ◆ જો એમને ચાર બસો મળે છે તો કેટલા બાળકો બેસી શકશે?
- ◆ શું કોઈ બાળકો સીટ વગર રહી જશે?

થોડાક બાળકોને માટે આપણે એક વધુ બસ નહીં મંગાવી શકીએ.

આપણે હળી મળીને બેસી જઈશું

— ગણતિ કા જાદુ, પુસ્તક -2, ધોરણ બીજું (એન. સી. ઈ. આર. ટી.)

જલદી જલદી ફટાફટ

બાળકો વર્ગમાં એક ગોળ આકારમાં બેઠેલા છે.

તેઓ આ રમતને રમી રહ્યા છે અને ગાઈ રહ્યા છે.

કોણ છે લાંબુ, કોણ છે ગોળ?

જલ્દી બોલ, જલ્દી બોલ.

રીના કહે છે.

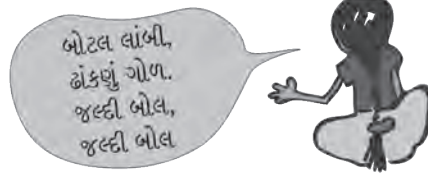

બધા બાળકો ગાઈ રહ્યા છે.

કોણ છે લાંબુ, કોણ છે ગોળ?

જલ્દી બોલ, જલ્દી બોલ.

મોનું કહે છે-

અને આ રીતે રમત ચાલતી રહે છે.

- ◆ તમે પણ આ રમતને પોતાના વર્ગમાં રમો. વારાફરતી એક લાંબી અને એક ગોળ વસ્તુનું નામ બોલો. રમતમાં જે વસ્તુઓનું નામ એકવાર બોલી દેવામાં આવે એને ફરીથી બોલવું નહીં.

- ગણિત કા જાદુ, પુસ્તક -2, ધોરણ બીજું (એન. સી. ઈ. આર. ટી.)

ભીમબેટકા ની તરફ

બસોમાં ડીઝલ ભરાવ્યા પછી યાત્રા ફરીથી શરૂ થઈ ગઈ. હવે બાળકોને એ બતાવવામાં આવ્યું કે તેઓ પહેલાં ભીમબેટકા રોકાશે.

અંજન : ભીમબેટકા શું છે?

રેના મેડમ : આ એક જગ્યા છે જ્યાં બહુ જ બધી ગુફાઓ છે અને ગુફાઓમાં ચિત્રકલા કરવામાં આવી છે જે 10000 વર્ષો પહેલાં બનાવવામાં આવી હતી.

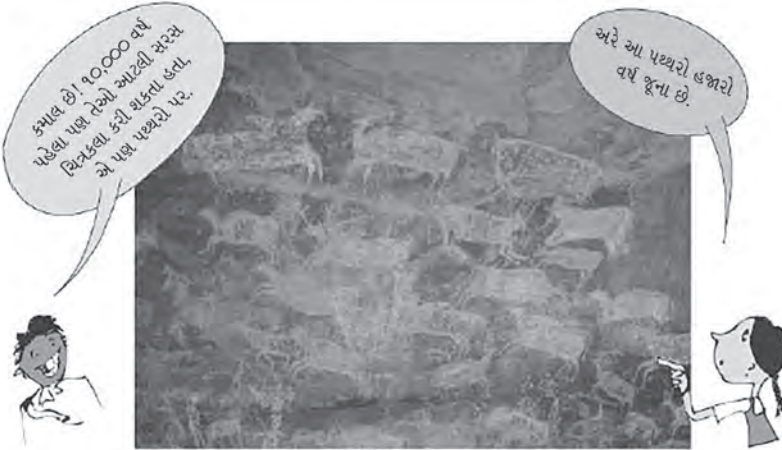
સુમંતો : દસ હ...જા...ર...વર્ષ!!! હું તો 1000 વર્ષ પહેલાંના વિશે પણ વિચારી શકતો નથી.

ગોપી : ઓહ! 1000 વર્ષ તો બહુ જ હોય છે. હું તો સો વર્ષ પહેલાંના વિશે પણ વિચારી શકતી નથી.

ગૌરી : હું સો વરસનો વિચારી શકું છું કારણ કે મારા પિતાજી ના દાદીમા સો વર્ષના છે.

મંજીત : તેમનો અર્થ તે ગુફાઓ લગભગ સો પરદાદીમાં જેટલી જૂની છે. બધા જોર જોરથી હસી પડ્યા- હા!હા!હા!

બાળકો ગુફાઓમાં કરવામાં આવેલી ચિત્રકારીને જોવા ઇચ્છતા હતા. લગભગ 11:00 વાગે તેઓ ભીમબેટકા પહોંચ્યા.

સ્ત્રોત: ગણિતનો જાદુ, પુસ્તક ૨, ધોરણ ૨, એન.સી.ઈ.આર.ટી.

શંકર - આ ચિત્રમાં ખૂબ મોટા મોટા સાંડ દેખાય છે. અરે! મને એક વાત સુઝી છે. આ ચિત્રોમાં હું સાંડોની ગણતરી કરું છું અને તું હરણની કર.
બોનોમાલા - હું લોકોની ગણતરી કરું છું. જોઈએ છે કોણ વધારે છે; સાંડ, હરણ કે લોકો.

- ◆ અહીંયા સાંડ થી હરણ કેટલા વધારે છે?.....
પરંતુ બોનો માલા સૌથી વધારે ખુશ હતી કારણ કે લોકોની સંખ્યા સાંડો અને હરણની સંખ્યા બંનેને મેળવીને એનાથી વધારે હતી. પરંતુ એમની ગણતરી ૨૦૦થી ઓછી હતી.
- ◆ એમને કેટલા લોકોની ગણતરી કરી હશે?
૨૧૪, ૧૫૪, ૧૩૪, ૧૭૭
માર્ગદર્શકે બતાવ્યું કે અહીંયા કુલ મળીને ૬૦૦ ગુફા ચિત્ર છે.
હવે ભીમબેટકાથી જવાનો સમય થઈ ગયો હતો.

સ્ત્રોત: ગણિતનો જાદુ, પુસ્તક ૨, ધોરણ ૨, એન.સી.ઈ.આર.ટી.

(ઉર્પયુક્ત બધા જ ઉદાહરણો વિષયોની ભાષાની સહજતા ની સાથે પ્રસ્તુત કરવાનો સુંદર પ્રયાસ કર્યો છે.)

ઉચ્ચ શિક્ષણ અને અન્ય વિષયો

એનાથી લગતો બીજો પ્રશ્ન એ છે કે જો પ્રાથમિક સ્તરે આ ભાષાઓનો ઉપયોગ કરવામાં આવે અને તેમને આ ભાષાઓમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ આપવામાં આવે તો આગળ શું થશે? ધારો કે તે ધોરણ ૧૦ સુધી આ રીતે અભ્યાસ કરે છે, તો તે આગળ કઈ ભાષામાં અભ્યાસ કરશે? તેણે ૧૦ માં ધોરણ સુધી સંઘાલીમાં અભ્યાસ કર્યો, પણ જ્યારે તે ૧૧ મા ધોરણમાં જશે કે પછી એન્જિનિયરિંગ કે મેડિસિનનો અભ્યાસ કરશે તો તે કઈ ભાષામાં ભણશે? જો તેણે બી.એ., એમ.એ. પણ કરવું હશે તો તે કઈ ભાષામાં અભ્યાસ કરશે? જો તેઓને સંઘાલી જેવી આદિવાસી ભાષાઓમાં જ ભણાવતા હોય તો શું આપણી યુનિવર્સિટીઓ આ ભાષાઓમાં ભણાવવા સક્ષમ છે? જો તેઓ સંઘાલી ભાષામાં અભ્યાસ કરે તો પણ ત્રીજો પ્રશ્ન એ થશે કે તેમને નોકરી મળશે કે કેમ? જો તેમને નોકરી નહીં મળે તો શા માટે નહીં મળે? આ કેવી વ્યવસ્થા છે જે પોતાની ભાષામાં ભણેલા નાગરિકોને નોકરી આપી શકતી નથી? અહીં નોકરી મેળવવા માટે અંગ્રેજીનું જ્ઞાન ફરજિયાત બની ગયું છે. જો કે, તાજેતરમાં સમગ્ર વિશ્વમાં આવેલા સતત પડતી અને મંદીને જોતા ફરી એકવાર સમગ્ર વિશ્વને એવું લાગવા લાગ્યું છે કે માત્ર અંગ્રેજીનું જ્ઞાન પૂરતું નથી. આ વિશ્વાસ આપણે બાળકો અને સમાજને આપવાનો છે.

પ્રાથમિક શિક્ષણથી લઈને દેશની અર્થવ્યવસ્થા સુધી આ તંત્ર ફેલાયેલું છે. માત્ર સમજના માધ્યમની વાત નથી, પ્રશ્ન એ પણ હોવો જોઈએ કે સમજના માધ્યમને પ્રાપ્ત કર્યા પછી જીવિત રહેવા માટેનું માધ્યમ શું હોવું જોઈએ અર્થાત સમજ

ઉચ્ચ શિક્ષણમાં પણ આ સમજ સાથે આગળ વધવાની જરૂર છે. પરંતુ કેટલીક બાબતો વિચાર કરવો જરૂરી છે. શું આટલી બધી સામગ્રી બધી ભાષાઓમાં ઉપલબ્ધ છે? વિશ્વમાં શિક્ષણ પર આટલું બધું ચિંતન થયું છે, શું તે બધી ભાષાઓમાં ઉપલબ્ધ છે?

— એક સહભાગી

તો આપણે મળી જશે પરંતુ આપણે જીવિત કેવી રીતે રહીશું? જ્યાં સુધી આવી અર્થવ્યવસ્થા અને સામાજિક વ્યવસ્થા બનશે નહીં ત્યાં સુધી સમજનું માધ્યમના રૂપમાં આપણી માતૃભાષાઓ અને દેશની હજારો ભાષાઓનું કોઈ ભવિષ્ય નજર આવશે નહીં. આથી મજબૂરીમાં આપણા ગામડાઓમાં

હિન્દીનો મજાક ઉડાવવામાં આવે કે આપણે અંગ્રેજી નો પણ મજાક ઉડાવીએ પરંતુ અંતે મજબૂર થઈને દરેક માતા-પિતાએ પોતાના બાળકોને હિન્દી કે અંગ્રેજીમાં જ ભણાવવું પડે છે. સૌથી સારું તો અંગ્રેજીમાં જ ભણાવવાનું છે. તેઓ નિશ્ચિત થઈ જાય છે કે ગમે તે થાય એને રોજરોટી મળી જશે. જે સમાજ આપણે બનાવ્યો છે એ સમાજને બદલવાનો છે અને ત્યારે જ આપણી ભાષાને સમજના માધ્યમની ભાષા બનાવી શકીશું.

રશિયા અને દુનિયાના બીજા દેશો માં જેમકે જાપાન, ચીન વગેરે દેશોએ પોતાની ભાષામાં જ શરૂઆતથી લઈને વિશ્વવિદ્યાલય સ્તર સુધી શિક્ષણ પ્રદાન કર્યું. જર્મની એ પણ એ જ કર્યું. ચીન પણ એજ કરી રહ્યું છે. અંગ્રેજીનો લોભને હોવા છતાં ત્યાં ચીની જ જ્ઞાનની ભાષા બનેલી છે. પ્રાથમિક સ્તરથી લઈને ઉચ્ચ સ્તર સુધી. પરંતુ આપણી ત્યાં હજુ એવું નથી. આનું એક મોટું કારણ એ છે કે આપણી ભાષાઓ જ્ઞાનની ભાષા બની નથી. આઝાદી પહેલા વિવિધ ક્ષેત્રોમાં જે વિદ્વાનો હતા, મૌલિક ચિંતકો હતા તે પછીથી ઓછા થયા છે. જગદીશચંદ્ર બસુએ તેમના ઘણા પુસ્તકો બંગાળીમાં લખ્યા હતા. પાછળથી એ જ સંસ્કૃતિથી પ્રેરાઈને મહાન વૈજ્ઞાનિક જયંત નારલિકરે મરાઠીમાં લખ્યું અને હિન્દીમાં પણ લખ્યું. મેઘનાથ સાહાએ તેમના પુસ્તકો બંગાળીમાં લખ્યા હતા. આ રીતે જ્ઞાનના વિવિધ ક્ષેત્રોમાં લોકો આગળ આવ્યા અને તેઓએ તેમની ભાષા- મરાઠી, બાંગલા, તેલુગુ, તમિલ, મલયાલમ-જ્ઞાનને આગળ વધાર્યું. પછીથી તેમાં ઘટાડો થતો ગયો. આ વસ્તુ વધવી જોઈતી હતી પણ ઘટતી જ રહી કારણ કે આપણો ઉદ્દેશ્ય માત્ર ઉપયોગિતા હતો. આવા ઉપયોગી લોકોને તૈયાર કરવા કે જેઓ તેમની આજીવિકા કમાઈ શકે. આખો દેશ એવા લોકો પેદા કરી રહ્યો હતો જેઓ સામાન વેચી શકે, સામાન વેચનારને સેવા આપી શકે અને જેઓ બહારથી સામાન વેચવા લાવી શકે. આ પરિસ્થિતિનો સામનો કરવા માટે આપણી ભાષામાં શિક્ષણ પર ભાર મૂકવો પડશે. આપણી ભાષાને જ્ઞાનની ભાષા બનાવવી પડશે અને આ બધા માટે વિવિધ ભાષાઓ અને વિવિધ જ્ઞાન વચ્ચે સંવાદ કરવો પડશે. અત્યારે જ્ઞાનની ભાષા અંગ્રેજી સાથે પણ અનેક સ્તરે સંવાદ સ્થાપિત કરવો પડે છે.

નોંધનીય છે કે રશિયાએ ૧૯૧૭ પછી જે સમાજ બનાવ્યો તે એક એવો સમાજ બની રહ્યો હતો જેમાં નાની ભાષાને પણ સ્થાન હતું. મહેમુદ રસુલ હમઝાતોવ જેવા લેખકો, જેઓ દાગેસ્તાનના વતની હતા અને તેમના પરિવારમાં અભ્યાસ કરનારા પ્રથમ હતા. તેમની ભાષા અવાર હતી. અવાર ભાષા બોલનાર ભાગ્યે જ ૨-૪ લાખ લોકો હતા. હવે તે કદાચ ઓછા થઈ ગયા હશે. પરંતુ આ ૨-૪ લાખ લોકો માટે તેમની ભાષામાં શિક્ષણની જે વ્યવસ્થા ત્યાં સ્થપાઈ તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે રસુલ હમઝાતોવ જેવા વિશ્વવિખ્યાત લેખક બહાર આવ્યા. અને 'મેરા દાગેસ્તાન' તેમનું અનોખું પુસ્તક છે. વિશ્વની કોઈપણ ભાષામાં કદાચ આ પ્રકારનું બીજું કોઈ પુસ્તક લખાયું નથી. તેને વિશ્વની અન્ય ભાષાઓમાં અનુવાદિત કરવામાં આવ્યું છે. માત્ર બે લાખ લોકોની ભાષામાં લખાયેલ આ પુસ્તકની ગણતરી વિશ્વના મહાન પુસ્તકોમાં થઈ. બીજી બાજુ, આફ્રિકામાં આવું નથી થઈ રહ્યું. ત્યાંની ભાષાઓમાં જ્ઞાનનું સર્જન થતું નથી. કેન્યાના લેખક અંગુગી અંગ્રેજીમાં લખતા મહાન બન્યા હતા, પરંતુ જ્યારે તેમણે તેમની પોતાની ભાષા કિકિયુમાં લખવાનો પ્રયાસ કર્યો ત્યારે તેમનો બહિષ્કાર કરવામાં આવ્યો અને આજે તેઓ દેશનિકાલમાં જીવે છે. આજે આપણો દેશ પણ આવી જ સમસ્યાઓનો સામનો કરી રહ્યો છે. આપણી ભાષાનો શ્રેષ્ઠ લેખક ક્યાંક ખૂણે પડેલો રહે છે. આ સંકટમાંથી બહાર નીકળવાનો માર્ગ શોધતી વખતે આપણે રશિયા, જર્મની, ચીન, જાપાન વગેરે દેશો પાસેથી શીખવું પડશે અને આપણી ભાષાને જ્ઞાન અને વિજ્ઞાન સાથે જોડવી પડશે.

— એક સહભાગી

મારો અનુભવ

માતૃભાષા પ્રત્યેના મારો પ્રેમ હોવા છતાં હું આજ સૂધી ભૂમિતિ, બીજગણિત વગેરેના ગુજરાતી શબ્દો જાણતો નથી. હવે મને એવું થાય છે કે જો હું અંગ્રેજીને બદલે ગુજરાતીમાં શીખ્યો હોત તો અંકગણિત, ભૂમિતિ, બીજગણિત, રસાયણશાસ્ત્ર અને ખગોળશાસ્ત્ર વિશે જે શીખવામાં મને ચાર વર્ષ લાગ્યાં તે એક વર્ષમાં હું સરળતાથી શીખી શક્યો હોત. તે વિષયોનું જ્ઞાન મારા માટે સરળ અને વધુ સ્પષ્ટ બન્યું હોત. મારુ ગુજરાતી શબ્દભંડોળ વધુ સમૃદ્ધ હોત. આ જ્ઞાનનો ઉપયોગ હું મારા ઘરમાં કરું છું.

x x x

હું ઈચ્છું છું કે આપણે તે ભાષા (અંગ્રેજી) ના રત્નો ને અને ફક્ત એ જ શા માટે, વિશ્વની અન્ય ભાષાઓના રત્નો જ આપણી પોતાની માતૃભાષાઓ દ્વારા જ એકત્ર કરીએ. રવીન્દ્રનાથના અનન્ય સર્જનોની યોગ્યતા જાણવા માટે મારે બંગાળી શીખવાની જરૂર નથી. હું તેમને સારા અનુવાદ દ્વારા મેળવી શકું છું. ગુજરાતી છોકરા-છોકરીઓએ ટોલ્સટોયની વાર્તાઓ માણવા માટે રશિયન ભાષાનો અભ્યાસ કરવાની જરૂર નથી. તેઓ તેમને સારા અનુવાદ દ્વારા વાંચે છે.

x x x

શિક્ષણનું માધ્યમ તાત્કાલિક અને કોઈપણ ભોગે બદલવું જોઈએ અને પ્રાદેશિક ભાષાઓને તેમનું યોગ્ય સ્થાન આપવું જોઈએ.

-હરિજન ૯.૭.૩૮, પાના નંબર 177, મહાત્મા ગાંધી કે ચયનિત કાર્ય

(ખંડ -5)

5

ભાષાઓમાં સંવાદ

સંદર્ભ : અંગ્રેજી અને હિન્દી

- અંગ્રેજી અને હિન્દી વચ્ચેનો સંબંધ
- ઇ.સ. ૧૯૬૭ની પછી
- ઇ.સ. ૧૯૮૭નો યુગ
- પરિવર્તનનો નવો યુગ
- અંગ્રેજીના વિકાસનો ઇતિહાસ
- નવા શબ્દો બનાવવાની જરૂર

અંગ્રેજી અને હિન્દીનો સંબંધ

આઝાદીની ચળવળ દરમિયાન અને પછી દેશ નિર્માણના કાર્યમાં અંગ્રેજી અને અન્ય ભાષાઓ વચ્ચેનો સંબંધ ક્યારેક સારો અને ક્યારેક સમસ્યારૂપ પણ રહ્યો છે. ઇ.સ. ૧૯૪૭ સુધી તેમની વચ્ચે એક ખાસ પ્રકારનો સંબંધ રહ્યો છે.

આઝાદીની ચળવળ દરમિયાન ઘણા કામો હિન્દી અને આઝાદી માટે સમર્પિત હતા. આ કામોમાં પોતાની ભાષા પ્રત્યે પ્રેમ હતો અને તેના માટે કામ પણ કર્યું હતું પણ અંગ્રેજીને વિષે નફરત ન હતી. આઝાદી વખતે વધુ એક વાત સામે આવી. મહાન વૈજ્ઞાનિક જગદીશચંદ્ર બસુએ તેમની ઘણી રચનાઓ બંગાળીમાં લખી. લક્ષ્મણ શાસ્ત્રીએ પોતાની ભાષામાં પણ લખ્યું અને અંગ્રેજીમાં પણ. પરંતુ ઇ.સ. ૧૯૪૭ પછી પરિસ્થિતિ બદલાઈ. એ પછી અંગ્રેજીની પસંદગી શરૂ થઈ. આજના ઘણા ઇતિહાસકારોએ હિન્દીના વિકાસનો ઇતિહાસ હિન્દીમાં નહીં પણ અંગ્રેજીમાં લખ્યો. પુરણચંદ જોશી સિવાય વર્તમાન સમાજશાસ્ત્રીઓના લગભગ તમામ લખાણો મૂળભૂત રીતે અંગ્રેજીમાં જ છે.

ઇ.સ. ૧૯૬૭ પછી

ઇ.સ. ૧૯૬૭થી એક બદલાવ આવ્યો. જો ધ્યાનથી જોવામાં આવે તો ૨૦ વર્ષના ગાળામાં આ ભાષાઓના સંબંધમાં તફાવત જોવા મળ્યો હતો. ઇ.સ. ૧૯૬૭નો યુગ અંગ્રેજીના વિરોધ કે દ્વેષનો યુગ કહી શકાય છે. કારની પટ્ટીઓ અને જગ્યાએ-જગ્યાએ બોર્ડ બદલવામાં આવ્યા. બિહાર અને ઉત્તર પ્રદેશ વગેરેમાં

આ વિરોધ વધુ થયો. જે લોકો અંગ્રેજીના વિરુદ્ધ આ ચળવળ ચલાવી રહ્યા હતા તેઓ ભૂલી ગયા કે તેમના પોતાના બાળકો ક્યાં અને કેવી રીતે શિક્ષણ મેળવી રહ્યા છે. તેથી જ તે દિવસોમાં અંગ્રેજી માધ્યમથી શિક્ષણ મેળવતા બાળકો પર શું અસર થઈ હતી તેની પણ સમીક્ષા થવી જોઈએ. બીજી તરફ એ પણ નોંધનીય છે કે એવા લોકો પણ હતા જેઓ અંગ્રેજીનો અભ્યાસ કર્યા વિના પણ આગળ વધતા ગયા. તેમની સાથે કંઈક ખોટું થયું છે કે સાચું તે અંગે પણ સંશોધન કરી શકાય છે. આ સમયગાળો ઘણા સમય પહેલા શરૂ થઈ ગયો હતો, જેને નેહરુજીએ 'ડિસ્કવરી ઓફ ઈન્ડિયા'માં પણ રેખાંકિત કર્યો હતો. પ્રશ્ન એ ઊભો થાય છે કે "ઈંગ્લિસ્ટાનના બે સ્વરૂપોમાંથી કયું સ્વરૂપ હિન્દુસ્તાનમાં આવ્યું? શેક્સપિયર અને મિલ્ટન વાળું; ઉદારવાદી લખાણો અને પરાક્રમીના કિસ્સાઓ વાળું; રાજનૈતિક ક્રાંતિ અને સ્વતંત્રતા માટે લડત કરવાવાળું; વિજ્ઞાન અને ઉદ્યોગની પ્રગતિને પ્રોત્સાહન આપવાવાળું ઈંગ્લિસ્ટાન અહીં આવ્યું, અથવા બહારશિયાના જાબ્તા ફોજદારીવાળું, શાબ્દિક વ્યવહાર કરવા વાળું અને સામંતવાદી અને પ્રતિક્રિયાવાદી ઈંગ્લિસ્ટાન આવ્યું?" (હિન્દુસ્તાનની કથા પાના નં ૩૩૩) આ વેપારીઓ સ્પેનના છે કે પોર્ટુગલના, એક મોટો પ્રશ્ન ચોક્કસપણે ઊભો થાય છે? કેટલીક એવી સ્થિતિઓ ઊભી થઈ કે થોડા લોકોનો એક અલગ વર્ગ ઊભો થતો ગયો. તેઓ પોતાનું કામ અંગ્રેજીમાં કરતા રહ્યા. તેઓને તમામ સુવિધાઓ મળતી રહી અને તેઓ આગળ વધતા રહ્યા. સંતુલન જાળવી શકાતું ન હતું. મોટા ભાગના લોકો પાછળ રહી ગયા. શાળાના શિક્ષણમાં હિન્દી અને અંગ્રેજીનો પરિદ્રશ્ય કંઈક અલગ રીતે જ ઉભરી આવ્યો. ત્યાં પહેલાથી પાંચમા ધોરણ સુધી અંગ્રેજી નહોતું. અંગ્રેજી શિક્ષણ છઠ્ઠા ધોરણથી શરૂ થતું હતું.

શિક્ષકોને વ્યાકરણ અને અંગ્રેજીનું ખૂબ જ સારું જ્ઞાન હતું પણ તેઓ બોલી શકતા ન હતા. જો કે દરેકનું અંગ્રેજી લખવામાં ખૂબ સારું હતું પણ બોલવામાં ફાવટ નહોતી. આ તબક્કાએ લોકોને બે વિભાગમાં વિભાજિત કર્યા - એક વિભાગ અંગ્રેજીમાં કામ કરે છે તેઓ અને બીજો વિભાગ જેઓ તેનો વિરોધ કરે છે.

ઈ.સ. ૧૯૮૭ નો સમય

હવે ઈ.સ. ૧૯૮૭ના જમાનામાં પાછા આવીએ તો જોવા મળશે કે ઈલેક્ટ્રોનિક અને નવા માધ્યમોની વિશાળ દુનિયા આપણી સામે આવી. આ યુગ સંચાર ક્રાંતિનો હતો. તે એક અલગ જ દુનિયા જેવું લાગ્યું અને એવું લાગ્યું કે અંગ્રેજી

વિના બાળકો પાછળ રહી જશે. ગામડાઓમાં પણ અંગ્રેજી શાળાઓ શરૂ થવા માંડી. દરેક જણ એવું માનતા હતા કે અંગ્રેજી વિના તેઓ પાછળ રહી જશે. હજુ પણ એ જ સમય ચાલી રહ્યો છે. ખોટું જ ભલે પણ અસ્ખલિત અંગ્રેજી બોલનારનો પ્રભાવ પણ પડશે અને કામ પણ મળશે. આજે આપણી સામે જે સમાજ છે, જે આર્થિક અને સામાજિક માળખું ઊભું થયું છે, તે અંગ્રેજીનું છે. સવાલ એ થાય છે કે આના પછી શું થશે? શું આપણે આ વિષય પર કંઈક વિચારી શકીએ છીએ અથવા આપણે માત્ર આગળ જ ભાગી રહ્યા છીએ. બાળકની સમજણ કઈ ભાષામાં રચાશે તે વિશે વિચારવાનો કે તપાસી લેવાનો સમય કોઈની પાસે નથી. વ્યક્તિને આજીવિકા તો બીજી ભાષા દ્વારા મળી શકે છે પણ સમજણ તો પોતાની ભાષામાં જ બને છે. આપણે એ પણ જોવું જોઈએ કે ભારતે આઝાદી પછી કેટલા વૈજ્ઞાનિકો, અર્થશાસ્ત્રીઓ કે સમાજશાસ્ત્રીઓ પેદા કર્યા. ચોક્કસપણે તેનું કારણ પ્રારંભિક સમયગાળામાં તેમની પોતાની ભાષામાં શિક્ષણનો અભાવ છે.

પરિવર્તનનો નવો યુગ

અહીં ભાષાના સંદર્ભમાં ફરી પરિવર્તનનો સમયગાળો આવી રહ્યો છે. ફ્રાન્સ, ચીન, રશિયા, જાપાને ભાષા અંગે નવી રીતે વિચારવાનું શરૂ કર્યું. હવે તેઓ પોતાની ભાષામાં જ વાત કરવાનું પસંદ કરે છે. પરંતુ ભારતની સ્થિતિમાં ફરક છે. આપણે હજુ પણ હીનતાની ગ્રંથિના શિકાર છીએ. આપણી ભાષા પ્રત્યે સમાજની વિચારસરણી બહુ સકારાત્મક નથી. આનો સૌથી મોટો પુરાવો એ છે કે સ્વાભિમાન ગુમાવ્યા પછી પણ આપણે આપણા બાળકોને અંગ્રેજી ભણાવવા માંગીએ છીએ.

આપણે અંગ્રેજી-હિન્દીના સંબંધો વિશે એ દષ્ટિકોણથી પણ વિચારવું જોઈએ કે વિશ્વના ઘણા મોટા દેશોએ પોતાની ભાષાને જીવંત રાખીને અને તેનું સન્માન કરીને પણ મોટા દેશોની બરાબરી કરી છે અને વિકાસની હરોળમાં આગળ આવ્યા છે. આપણે આપણા લોકોને વિશ્વાસ અપાવવો પડશે કે આપણી ભાષાને માન આપવાની સાથે અન્યની ભાષાને પણ સન્માન કરી શકાય છે.

કેન્યાના પ્રતિષ્ઠિત અંગ્રેજી લેખક ઝેગુગીએ પોતાની ભાષાને સન્માન આપવા અંગ્રેજીમાં લખવાનું છોડીને તેમની પોતાની ભાષા કિકીયુ અપનાવી. પાબ્લો નેરુદાની ઈચ્છા હતી કે પોતાની ભાષામાં ભણવા માટે યુનિવર્સિટીઓ ખોલવામાં આવે, પરંતુ અન્ય ભાષાઓ પણ એ જ પંક્તિઓમાં બેઠે.

અંગ્રેજીના વિકાસનો ઇતિહાસ

આપણે એ પણ નોંધવું જોઈએ કે અંગ્રેજી ભાષા પણ લાંબા સંઘર્ષ પછી અહીં સુધી પહોંચી છે. અગાઉ ઈંગ્લેન્ડ અને અમેરિકામાં કુલીઓ, ખેડૂતો અને મજૂરોની પણ ભાષા અંગ્રેજી હતી અને શેક્સપિયર પણ આ ભાષાના જ હતા. એટલે અંગ્રેજી એ માત્ર પ્રભુત્વની ભાષા નથી.

જો આ ભાષાના વિકાસ પર નજર નાખીએ તો ખબર પડશે કે આપણી ભાષા જે લડાઈ લડી રહી છે તે લડાઈ અંગ્રેજીએ પણ લડી છે. ૧૬-૧૭મી સદી સુધી અંગ્રેજી જ્ઞાનની ભાષા ન હતી. પોતાના યોગ્ય સ્થાન માટે એણે પણ સંઘર્ષ વેઠ્યો. સ્થિતિ એવી હતી કે કેટલીક ભદ્ર શાળાઓના કમ્પાઉન્ડમાં કોઈપણ અંગ્રેજી બોલી શકતું ન હતું. ફ્રાન્સિસ બેકને મિત્રતા કે પ્રેમ જેવા વિષયો પર અંગ્રેજીમાં લેખો લખ્યા, પરંતુ ન્યાય, ફિલસૂફી, ગણિત અને જ્ઞાનના પુસ્તકો લેટિનમાં જ લખ્યા. ઈંગ્લેન્ડના વૈજ્ઞાનિકો લેટિનમાં જ લખતા હતા. ન્યૂટનની માતૃભાષા અંગ્રેજી હતી, પરંતુ તેણે તેના મુખ્ય પુસ્તકો લેટિનમાં જ લખ્યા હતા. તેઓ પણ તે સમયે લેટિનનો ઉપયોગ કરતા હતા. જ્યારે નીચલા વર્ગમાંથી વૈજ્ઞાનિકો આવવા લાગ્યા ત્યારે અંગ્રેજીમાં લખવાનું શરૂ થયું અને ઓગણીસમી સદી સુધીમાં અંગ્રેજીનું પ્રભુત્વ બની ગયું. શિક્ષણમાં અંગ્રેજી પર ભાર વધતો ગયો. આજે જ્ઞાનની સૌથી મોટી ભાષા અંગ્રેજી જ છે.

નવા શબ્દો બનાવવાની જરૂર

એક તરફ વિશ્વની તમામ ભાષાઓ એક થઈ રહી છે અને બીજી તરફ ભાષાશાસ્ત્રીઓની એ પણ ચિંતા છે કે સીમાઓ તૂટતી જાય છે. બજારે રશિયન, અંગ્રેજી, જર્મન વગેરે બધાને સરખી બનાવી દીધી છે. વાસ્તવમાં ભાષાઓ એકબીજાની સાથે સામનો કરવાથી જ બને છે. હિન્દીએ પણ અંગ્રેજી અને અન્ય ભાષાઓમાંથી ઘણા શબ્દો લીધા છે. પરંતુ દરેક ભાષાનું પોતાનું

ભાષા માત્ર શબ્દો અને અર્થોથી જ બનેલી નથી, પણ શબ્દોની છબીઓથી પણ બનેલી છે. ઉદાહરણ તરીકે, જો આપણે કમળ શબ્દ લઈએ, તો આપણા બધાની અંદર ખીલેલા કમળના ફૂલની છબી બને છે. જે કમળ શબ્દથી અલગ છે. અર્થાત્ જે સ્વરૂપમાં આપણે સૌએ કમળ જોયું છે, તે જ આપણા માટે કમળ છે. ઉદાહરણ તરીકે, જો એવું કહેવામાં આવે કે 'બાલ્કનીમાં ઉભી રહેલી છોકરી ઉદાસ છે.' તો આપણા બધાની અંદર એક પ્રકારની બાલ્કની રચાય છે. આજના ભાગદોડમાં, આ અર્થ છબીઓ માટે સમય જ બચ્યો નથી.

— એક સહભાગી

ચરિત્ર હોય છે, પોતાનો અલગ સ્વભાવ હોય છે, પોતાનો અલગ મિજાજ હોય છે. તે ભાષા અન્ય ભાષાઓનો સામનો કરી પોતાની રીતે નવો શબ્દ બનાવે છે. જેમ હિન્દીમાં 'ઓફિસર'માંથી 'અફસર' બનાવ્યું, 'રિપોર્ટ'માંથી 'રપટ', 'સિમેન્ટ'માંથી 'સિલમિટ' બનાવ્યું, પરંતુ આજે હિન્દીએ અંગ્રેજીનો સામનો કરતી વખતે નવા શબ્દો બનાવવાનો આત્મવિશ્વાસ સતત ઘટી રહ્યો છે. મોટાભાગના અંગ્રેજી શબ્દો તેમના ઉચ્ચાર સાથે જેમ છે તેમ સ્વીકારવાનું દબાણ વધી રહ્યું છે. દાખલા તરીકે, 'કેનેડા'ને હિન્દીમાં 'કનાડા' તરીકે બોલાવવું, 'ઓલિમ્પિક'ને 'ઓલંમ્પિક' કહેવું અથવા ચાઇનાને

'ચીન', 'રશિયા'ને 'રુસ' લખવું ઓછું સામાન્ય બની રહ્યું છે. એ શબ્દોને તેમના મૂળ ઉચ્ચાર સાથે રાખવાની આપણને આદત પડી રહી છે. આ વલણ એ વાતનો સંકેત છે કે તાજેતરના વર્ષોમાં હિન્દી આત્માહીનતાનો શિકાર બની છે. તેનો સંબંધ સમાજની શક્તિ સાથે વધુ છે અને ભાષાની શક્તિથી ઓછો. ડૉ. રામમનોહર લોહિયાએ ભાષા પર ઘણું કામ કર્યું હતું. તેઓ કહેતા હતા કે શબ્દ મઠારવાથી બને છે. શબ્દોને મઠારવા જોઈએ. શબ્દોને મઠારીને નવા શબ્દો બનાવવાનું કૌશલ્ય હિન્દી કે અન્ય ભાષાઓમાં હતું, તે આ દિવસોમાં ધીમે ધીમે અંગ્રેજીને વશ થઈ રહ્યું છે. આ એક મોટી કટોકટી છે. અંગ્રેજીએ પણ હિન્દીમાંથી ઘણા

શબ્દો લીધા છે અને તેને પોતાની રીતે બનાવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે, એટલે કે હિન્દી અને અંગ્રેજી વચ્ચેની ચળવળ વધી છે. હિન્દી હોય કે અન્ય કોઈપણ ભાષા, દરેક ભાષાના શબ્દોને તાજી હવાની જેમ મુક્તપણે વહેવા દેવા જોઈએ. પરંતુ આપણે એ હકીકત પર ધ્યાન આપવું પડશે કે હિન્દીએ સતત તેના દરવાજા બંધ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. આના માટે સાંસ્કૃતિક અથવા ઐતિહાસિક કારણો

સંવાદના પ્રયાસો

'સેકમોલ' લદાખી ભાષાના માનકીકરણ માટે પ્રયત્નો કરી રહી છે. આ માટે તેઓ લદાખી લિપિમાં એક અખબાર રેવાઈ ઓઝર(Rewai odzer) અને એક મેંગેલિન મેલાંગ(Melong) બહાર કાઢે છે. ઉપરાંત, તેણે અંગ્રેજી અને લદાખી એમ બંને ભાષાઓમાં બાળ વાર્તાઓને આગળ લાવવાનું મહત્વનું કામ કર્યું છે.

આ સિવાય તે પ્રાથમિક સ્તરની ઈ.વી.એસ. પાઠ્યપુસ્તકો અને ભાષાના વિકાસ સાથે પણ જોડાયેલું છે. આ પાઠ્યપુસ્તકો અંગ્રેજી માધ્યમમાં હોવા છતાં લદાખી ભાષાની ઝલક સાથે છે. તેઓ શિક્ષકો માટે પણ લદાખી સંસ્કરણ લાવવાની યોજના ધરાવે છે. આ રીતે, જ્યારે ધીમે-ધીમે સ્થાનિક લદાખી ભાષામાં વસ્તુઓ છપાવવાનું શરૂ થશે, ત્યારે લદાખી ભાષામાં પાઠ્યપુસ્તકો શક્ય બનશે.

હોઈ શકે છે. પરંતુ આપણે એ પણ વિચારવું પડશે કે જે ભાષાઓએ પોતાના દરવાજા ખુલ્લા રાખ્યા છે, તે પણ વિકસતી રહી છે. ધ્વનિ, વિચાર, શબ્દ અને વાક્ય રચનાના સ્તરે ભાષાઓનું સતત મિશ્રણ થતું રહ્યું છે.

ભાષા આપણા સહયોગથી સર્જાય છે. દેશ-વિદેશમાં જ્યાં પણ લોકોની હત્યા થઈ રહી છે, જો આપણે તેની માટે ચિંતિત ન હોઈએ તો આપણી અભિવ્યક્તિ સંવેદનહીન બની શકે છે.

ભાષાનો મુદ્દો મોટી સામાજિક લડાઈનો પણ મુદ્દો છે. આ યુદ્ધમાં ભાષા એક મહત્વપૂર્ણ સાધન છે. પરંતુ આ મોટી લડાઈમાં આપણે ભાષાકીય ઓળખને ઓળખીને અંગ્રેજી સાથે વાતચીત કરતી વખતે નવા શબ્દો બનાવવાના પ્રયાસો કરવા પડશે. અંગ્રેજીના લેખકોએ આ કામ કર્યું છે.

પ્રાદેશિક ભાષાઓના શબ્દો દ્વારા એક શક્યતા ઊભી કરી શકાય છે. હિન્દી પ્રાદેશિક ભાષાથી જેટલી કપાતી ગઈ તેટલી જ તે એકલી પડી ગઈ. દાખલા તરીકે, રંગ, સ્વાદ, ખેતી અને વાણિજ્યને લગતા શબ્દો જેટલા પ્રાદેશિક અનુભવના છે તેટલા શહેરી અનુભવના નથી. ઉદાહરણ તરીકે, ભોજપુરીમાં પીડાને લગતા આવા ઘણા શબ્દો છે જે હિન્દીમાં નથી - દુખાતા, બથટા, પીડાતા, ટભકતા, કસકતા, ટસકતા વગેરે. બધા શબ્દોનો અર્થ અલગ અલગ હોય છે. આપણે હિન્દીને ભાષાકીય સંસ્કૃતિ તરીકે ઊભી કરવી છે. શબ્દોનો સામનો કરીને તેની શક્તિ પાછી આપવી છે. તેથી અંગ્રેજી શબ્દો કરતાં નવા શબ્દો શોધવાની વધુ સારી રીત વિશે વિચારવું પડશે. આ રીતે, ભાષાઓ વચ્ચે શબ્દોની ચળવળ અને સંવાદની ગતિવિધિનો માર્ગ ખોલવો પડશે.

6

મુદ્દાઓ અને પડકારો

- શિક્ષકની તૈયારી
- સામાજિક તૈયારી
- પ્રશાસનિક તૈયારી

સમજના માધ્યમને કાર્યરત કરવા માટે ઘણી લાંબી મજલ કાપવાની છે. આઝાદીના 75વર્ષ પછી પણ આપણે આ

અંગે નિર્ણય કરી શક્યા નથી. આ માર્ગ એકલા શિક્ષક, શિક્ષણ પ્રશાસન કે શિક્ષણશાસ્ત્રી કરી શકે નહીં. આપણી સામે આવા ઘણા મુદ્દાઓ અને પડકારો છે જેમાં સમુદાય, શિક્ષક અને વહીવટીતંત્રની ભૂમિકા મહત્વપૂર્ણ રહેશે. આ સમજવું ખૂબ જ જરૂરી છે.

શિક્ષકની તૈયારી

એક લાંબા સમય પછી પોતાની ભાષામાં પાછા આવવાની આ એક શરૂઆત છે, જેમાં પ્રથમ અને મુખ્ય ભૂમિકા શિક્ષકની હોય છે, જે બાળકોના માતાપિતા પછી બાળકો સાથે મહત્તમ સમય વિતાવે છે. નાના બાળકોને શાળા અને શિક્ષણ સાથે જોડવાની જવાબદારી શિક્ષક ઉપર છે. શાળાની ભાષા અને ઘરની ભાષા વચ્ચે સેતુ બાંધવાનું કામ પણ શિક્ષક જ કરે છે. બાળકની ભાષામાં શિક્ષણ આપવામાં આવે ત્યારે જ આ અંતર કાપી શકાય. આ માટે શિક્ષકોને તાલીમ આપવી ખૂબ જ જરૂરી છે. રાષ્ટ્રીય અભ્યાસક્રમની રૂપરેખા -૨૦૦૫ ભલામણ કરે છે કે આદિવાસી વિસ્તારોમાં નિયુક્ત શિક્ષકોને એ વિસ્તારની સ્થાનિક ભાષા શીખવવી જોઈએ. શિક્ષકને ત્યાંની સ્થાનિક ભાષામાં ભણાવવા માટે સ્વાયત્તતા આપવી પડશે. વર્ગખંડમાં સંસાધન તરીકે બહુભાષી બાળકોને ઓળખવા અને તેનો ઉપયોગ કરવાની સ્વાયત્તતા પણ આ સાથે જોડાયેલી છે.

- આપણા દેશમાં ઘણી બોલીઓ અને ભાષાઓ છે. હજુ પણ આપણે ત્યાં બાળકોની ભાષામાં પુસ્તકો ઉપલબ્ધ નથી. બંધારણમાં ૨૨ ભાષાઓ

સૂચિબદ્ધ છે. સમસ્યા એ છે કે અમારી પાસે આ ૨૨ ભાષાઓમાં પુસ્તકો ઉપલબ્ધ નથી. તેની જવાબદારી શિક્ષક અને સરકાર બંનેની છે. જો સરકાર પોતાની જવાબદારી નિભાવવામાં નિષ્ફળ જાય તો બાળકને તેની માતૃભાષામાં શિક્ષણ આપવાની જવાબદારી શિક્ષકની બને છે. એનસીએફ - ૨૦૦૫ શિક્ષકની આ સ્વાયત્તતાની ભલામણ કરે છે.

- શિક્ષકે વર્ગમાં બાળકોને ભણાવતી વખતે અનુભવના આધારે અભ્યાસક્રમ સામગ્રી તૈયાર કરવાની પહેલ કરવાની રહેશે. આ સામગ્રી વધુ સારી અભ્યાસક્રમ સામગ્રી બની શકે છે કારણ કે તે બાળકોના વર્ગની જરૂરિયાતો અનુસાર વિકસાવવામાં આવી છે.
- સામાજિક વાતાવરણ/સંદર્ભ કે જેમાંથી શીખનાર અને શિક્ષક આવે છે તેનાથી શિક્ષણ ખૂબ જ પ્રભાવિત થાય છે. શાળા અને વર્ગખંડનું સામાજિક વાતાવરણ શીખવાની પ્રક્રિયાને, સમગ્ર શિક્ષણ પ્રક્રિયાને પણ અસર કરે છે. આને ધ્યાનમાં રાખીને વિદ્યાર્થીની મનોવૈજ્ઞાનિક વિશિષ્ટતાઓને બદલે તેના સામાજિક, સાંસ્કૃતિક, આર્થિક અને રાજકીય સંદર્ભો પર વધુ ભાર આપવાની જરૂર છે, જેમાં ભાષાને સમજવાની ભૂમિકાને ઓળખાણ કરાવી પડશે.
- શિક્ષકને ભાષાની વ્યાપક સમજ હોવી જોઈએ.
- પ્રાથમિક તબક્કે, બાળકોની ભાષા (ઓ)ને કોઈપણ સુધારા કર્યા વગર એ જ રૂપમાં સ્વીકાર કરવો જોઈએ જે રૂપમાં તે હોય છે. ધોરણ ૪ પછી, જો સમૃદ્ધ અને રસપ્રદ તકો આપવામાં આવે, તો બાળકો પોતાની રીતે ભાષાનું પ્રમાણભૂત સ્વરૂપ ધારણ કરી શકે છે, પરંતુ આ પ્રક્રિયા દરમિયાન બાળકની ઘરની ભાષા માટે વાજબી આદર જાળવવો જોઈએ. એ સ્વીકારો કે ભૂલો એ શીખવાનો એક ભાગ છે અને જ્યારે બાળકો આવું કરવા સક્ષમ હોય ત્યારે તેઓ પોતાની જાતને સુધારે છે. ભૂલો અને ખામીઓ પર

માતૃભાષામાં શિક્ષણથી વર્ગખંડમાં અભ્યાસને સમૃદ્ધ કરવામાં સુવિધા થશે. શિક્ષણાર્થી મહત્તમ પ્રતિભાગીતા થશે અને સારું પરિણામ નીકળશે. આ ઉદ્દેશ્યને માટે પૂરતી સુવિધાઓ ઉપલબ્ધ કરવામાં આવવી જોઈએ. ભાષામાં શિક્ષણના પ્રત્યે સકારાત્મક અભિગમ સુનિશ્ચિત કરવામાં આવે જેથી શિક્ષણાર્થીઓ એ માધ્યમ સ્વીકારવામાં સંકોચ ન કરે જેનાથી તેઓ સરળતાથી સમજી શકે

ભારતીય ભાષાઓનું શિક્ષણ, રાષ્ટ્રીય ફોક્સ સમૂહ, આધાર પત્ર- 1.3 પાના ક. 15

ધ્યાન આપવા વગર અધિક સમય બાળકોને વિસ્તૃત રસપ્રદ અને પડકારપૂર્ણ નિવેશ આપવું જોઈએ.

- શીખવું કેવા પ્રકારનું હોય છે, શિક્ષકોને તેનાથી વાકેફ કરવા જોઈએ જેથી તેઓ તેના માટે અનુકૂળ વાતાવરણ બનાવે.
- વંચિત બાળકો અને બહુવિધ વિકલાંગવાળા આવશ્યકતાઓ સહિત તમામ બાળકોની શીખવાની જરૂરિયાતોને સમજી શકે
- શિક્ષકોએ બીજી ભાષા શીખવવાની પદ્ધતિ પર વિશેષ ધ્યાન આપવું પડશે.
- શિક્ષણ માટે એવી નક્કર તૈયારી હોવી જોઈએ જે વ્યવહારુ તેમજ સૈદ્ધાંતિક પણ હોય.
- બહુભાષાવાદ નો સંસાધનના રૂપમાં કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો એની તાલીમ આપવી જોઈએ.
- આ સાથે એ પણ જણાવવું જોઈએ કે બહુભાષાવાદની મર્યાદા શું છે?
- શિક્ષકે બાળકોના માતા-પિતા સાથે સતત વાતચીત કરવી જોઈએ.
- પ્રી-સર્વિસ અને ઇન-સર્વિસ તાલીમમાં (સમજ ની ભાષા, બહુભાષાવાદ, ભાષાઓમાં વાતચીત અને ભાષાઓની સ્થિતિ) જેવા વિષયોનો સમાવેશ થવો જોઈએ.
- શાળાઓમાં બાળકોને બોલવા-સાંભળવા પર ભાર આપવો જોઈએ, માત્ર લખવા પર ભાર આપવો નહીં.

સામાજિક તૈયારી

- આજે દરેક સમુદાય પોતાના બાળકોને અંગ્રેજી માધ્યમમાં ભણાવવા માંગે છે. તેમને એ સમજવાની જરૂર છે કે અંગ્રેજી માધ્યમમાં ભણેલું તેમનું બાળક માતૃભાષામાં ભણેલા બાળક કરતાં ઓછું સર્જનાત્મક હશે. તે શાળાના શિક્ષણને તેના જીવન સાથે જોડી શકશે નહીં અને સમુદાયની વાસ્તવિકતાઓ સાથે તાલમેલ જાળવી શકશે નહીં. અંગ્રેજી માધ્યમની શિક્ષણ પ્રણાલી તેમના માટે ગોખણપટ્ટી બનીને રહી જાય છે. આ સમુદાયના પ્રતિનિધિ લોકોની જવાબદારી હોવી જોઈએ (જેમ કે ગ્રામ પંચાયત). તેઓએ સમજવું પડશે કે બાળકની માતૃભાષામાં શિક્ષણ તેને સર્જનાત્મક બનવાની સાથે સાથે આત્મવિશ્વાસ અને સક્ષમ બનાવે છે. આજે આપણી સામે એક મોટો પડકાર છે કે આપણે સમાજ (વાલીઓ) ની આ સમજને કયા સ્વરૂપમાં બનાવવી જોઈએ.

- માધ્યમ ભાષામાં શિક્ષણને લઈને સમાજની સામે મુખ્યત્વે બે સમસ્યાઓ છે- એક આજીવિકાની સમસ્યા અને બીજી સામાજિક પ્રતિષ્ઠા કે સન્માન-આદરની. આ બંને સમસ્યાઓનો સામનો કરવા માટે એક મોટી સામાજિક તૈયારીની જરૂરિયાત અનુભવાઈ રહી છે, જેમાં મીડિયા મોટી ભૂમિકા ભજવી શકે. આપણે સમાજના વિવિધ સમુદાયો અને માતા-પિતા સાથે જોડાણ કરવું પડશે જેથી તેઓ માને છે કે અંગ્રેજી શિક્ષણનું એકમાત્ર માધ્યમ નથી.
- આ માટે જુદીજુદી માતૃભાષાના માધ્યમમાં અભ્યાસ કરીને તેઓ મુકામ સુધી પહોંચ્યા અને સફળતા પ્રાપ્ત કરેલા મહત્વપૂર્ણ વ્યક્તિઓ નો સાક્ષાત્કાર અને અનુભવને મીડિયા (પ્રિન્ટ, ઈલેક્ટ્રોનિક, શેરી નાટકો વગેરે) ના માધ્યમથી એમના સુધી પહુંચાડવો જોઈએ.

પોતાની ભાષામાં અભ્યાસ કરીને...

રાજસ્થાન રાજ્ય સેવા પરીક્ષામાં હિન્દી માધ્યમમાં પ્રથમ પ્રયાસમાં જ ટોપર્સની યાદીમાં (૨૦૦૭માં ત્રીજું સ્થાન) ઉચ્ચ સ્થાન પર સફળતા પ્રાપ્ત કરીને જિતેન્દ્ર કુમાર સોનીએ ખૂબ જ ગૌરવપૂર્ણ સિદ્ધિ મેળવી છે.

"પ્રશ્ન- તમારા મત મુજબ, આ પરીક્ષામાં હિન્દી માધ્યમમાં તૈયારી અને સફળતા પ્રાપ્ત કરવા અંગે તમારા વિચારો શું છે ?

સોની- માધ્યમથી મારી દૃષ્ટિએ કોઈ ફરક પડતો નથી. જે માધ્યમમાં આપણે આપણી અભિવ્યક્તિ અને સમજને અસરકારક રીતે વ્યક્ત કરી શકીએ તે જ માધ્યમ અમારા માટે ઉપયોગી છે તેમજ યોગ્ય પણ. તાજેતરના પરિણામો હિન્દી પ્રત્યેના પૂર્વગ્રહને તોડતા જણાય છે."

- પ્રતિયોગિતા દર્પણ / જાન્યુઆરી / ૨૦૧૦, પાના નં ૪૬-૪૮

રોજગારીનો પડકાર-૧

આજે બજારની ભાષા અંગ્રેજી છે. માત્ર ભાષાકીય જ્ઞાનના આધારે અંગ્રેજી જાણનાર ઉમેદવારને ઝડપથી રોજગારી મળે છે. જ્યારે માતૃભાષા જાણનાર કુશળ ઉમેદવાર રોજગારીની દોડમાં પાછળ રહી જાય છે. પણ શા માટે ? આજે અહીં વિદેશી બહુરાષ્ટ્રીય કંપનીઓ વગેરેમાં અંગ્રેજી સમજનું માધ્યમ છે. સરકારે રોજગાર માટે સમજણના માધ્યમની દિશામાં વિચારવું પડશે અને તેની કેટલીક નીતિઓમાં ફેરફાર લાવવો પડશે. જો કે આજે સમગ્ર વિશ્વમાં મંદીનો સમય ચાલી રહ્યો છે, તેના કારણે લોકોમાં એક સમજ બની રહી છે કે માત્ર અંગ્રેજી ભણીને રોજગારી મેળવી શકાતી નથી. તેઓ માતૃભાષામાં રોજગારીની શક્યતા જોવા લાગ્યા છે. સરકાર સમક્ષ તેને વિશ્વાસમાં રૂપાંતરિત કરવાનો પડકાર છે.

-એક સહભાગી

- પોતાની ભાષામાં અભ્યાસ કરીને યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરી ચૂકેલા યુવાનોની વાતચીત અને અનુભવો મીડિયા દ્વારા વાલીઓ સુધી પહોંચાડવા જોઈએ જેથી આ મૂંઝવણ/ ભ્રમ (અંગ્રેજી સફળતાની ચાવી છે.) દૂર થઈ શકે.
- એવી કેટલીક શાળાઓના ઉદાહરણો સામે રાખવા જોઈએ જેમકે નેતરહાટ વિદ્યાલય, સરદાર પટેલ વિદ્યાલય જેમણે માતૃભાષામાં શિક્ષણ આપીને સારા મહત્ત્વના લોકોને તૈયાર કર્યા છે. આમાં સરકારી શાળાઓનો ખાસ સમાવેશ થવો જોઈએ.
- આ સામાજિક તૈયારીમાં શિક્ષકની ભૂમિકા પણ મહત્ત્વની છે. શિક્ષકોએ તેમના વિદ્યાર્થીઓના વાલીઓ સાથે આવી બેઠકો યોજવી જોઈએ જેમાં કેસ સ્ટડી વગેરે દ્વારા માતૃભાષાનું મહત્ત્વ જણાવવું જોઈએ.
- રોજગાર સંબંધિત સમસ્યાનો સામનો કરવા માટે ઉદ્યોગ ધંધામાં પોતાની ભાષાના મહત્ત્વ પર વિવિધ રોજગારી અથવા ક્ષેત્રોમાં માતૃભાષાના શિક્ષણના ઉપયોગ (જેમ કે ડોક્ટરો, આઈ.એ.એસ વગેરે) ને ધ્યાનમાં રાખીને વાર્તા બનાવતી વખતે નુકકડ નાટક વગેરે લખાવા જોઈએ અને જગ્યા-જગ્યાએ(ગામ અને શહેરની શાળાઓમાં) ભજવવા જોઈએ. જેમાં કોઈ એન.જી.ઓ.ની મદદ પણ લઈ શકાય છે.
- શાળાના શિક્ષક પોતાની જવાબદારી નિભાવવામાં અસમર્થ બની રહ્યા છે, બાળકોને તેમની માતૃભાષામાં શિક્ષણ નથી મળી રહ્યું, શિક્ષણ માટે પ્રાથમિક સુવિધાઓ ઉપલબ્ધ નથી. આવા સંજોગોમાં શાળાના પ્રશાસન એટલે કે શાળાના આચાર્ય ની જવાબદારી બને છે કે બાળકોને માતૃભાષામાં શિક્ષણ આપવા શિક્ષકોને પ્રોત્સાહિત કરવા, આ માટે તેઓ ત્યાં ના સમુદાયની મદદ પણ લઈ શકે છે. બાળકોના જ્ઞાનના ઘડતર માટે મુખ્યશિક્ષકે બાળક, શિક્ષક અને સમુદાયની વચ્ચે એક સેતુ ની જેમ કામ કરવું જોઈએ. આ હેતુ માટે તમારી વહીવટી નીતિઓને લચીલું બનાવવું જોઈએ.

વહીવટી તૈયારી:

- સાચા અર્થમાં ગામડે ગામડે અને બાળક બાળક સુધી શિક્ષણ પહોંચાડવા માટે આપણે રાજ્ય સ્તરે ઘણી તૈયારી કરવી પડશે. શિક્ષણ એ રાજ્ય અને કેન્દ્રની સંયુક્ત જવાબદારી છે. માતૃભાષામાં શિક્ષણ આપવા માટે રાજ્યએ દરેક સ્તરે એટલે કે સમુદાય, વહીવટ, શાળા વહીવટ, શિક્ષકો વગેરે તમામ વચ્ચે સંકલન કરીને ઘણી તૈયારીઓ કરવી પડશે.
- આ તૈયારીમાં કેન્દ્ર ખૂબ મહત્ત્વની ભૂમિકા ભજવશે. રાજ્યો સાથે સંકલન સાધવાની જવાબદારી કેન્દ્રની છે. આ માટે શિક્ષકો, સમુદાય, વાલીઓ વગેરે

સાથે સેમિનાર, ચર્ચા, સંવાદ, પરિસંવાદો કરવા પડશે. આ પછી, કેન્દ્રએ આ તૈયારીને અમલમાં મૂકવાની છે. રાજ્યોની સાથે મળીને શિક્ષક અને પ્રશિક્ષક તૈયાર કરવા પડશે, જેથી બાળકને તેમની પોતાની ભાષામાં બોલવાની, લખવાની, વાંચવાની અને વાતચીત કરવાની તક મળશે.

- હવે શિક્ષણના અધિકારનો કાયદો પસાર થઈ ગયો છે. આ અંતર્ગત શાળા સમિતિઓને કેટલાક અધિકારો આપવાના રહેશે. શાળા વ્યવસ્થાપન સમિતિઓ દ્વારા સમુદાયની ભાગીદારી પણ સુનિશ્ચિત કરવી જોઈએ. રાષ્ટ્રીય અભ્યાસક્રમની રૂપરેખા-૨૦૦૫ પણ કહે છે કે આ કરવાથી શાળા વહીવટ વધુ લચીલું બનશે. તેઓ સ્થાનિક સ્તરે અભ્યાસક્રમ સામગ્રી તૈયાર કરવામાં ભૂમિકા ભજવી શકે છે. એના વિશે પણ વિચાર કરવો જોઈએ. આ એક વધુ સારી રીત હોઈ શકે છે.

ઉચ્ચ શિક્ષણ: એક પડકાર

જ્યારે બાળક તેની માતૃભાષામાં શિક્ષણ મેળવીને ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે યુનિવર્સિટીમાં પહોંચે છે ત્યારે પ્રશ્ન એ થાય છે કે શું યુનિવર્સિટી પાસે તેની માતૃભાષામાં શિક્ષણ આપવાની સુવિધા છે? તો તેના માટે સુવિધા નથી તો શું બાળકને તેની માતૃભાષામાં પરીક્ષા આપવાનો અધિકાર છે? જો હોય તો, શું તેની નકલનું મૂલ્યાંકન અંગ્રેજી માધ્યમના વિદ્યાર્થીઓ સાથે બરાબર થાય છે? શું તે પીએચ.ડી. પોતાની માતૃભાષામાં મહાનિબંધ લખી શકે? ઉચ્ચ શિક્ષણમાં સમજના માધ્યમની સમસ્યા આપણા માટે, યુનિવર્સિટીઓ માટે અને દેશ માટે પણ સૌથી મોટો પડકાર છે.

-એક પ્રતિભાગી

- શિક્ષણના અધિકારનો કાયદો લાગુ થયા બાદ લાખો શિક્ષકોને પુનઃસ્થાપિત કરવાની જરૂર પડશે. આટલી મોટી સંખ્યામાં શિક્ષકોના આગમનથી મોટી સંખ્યામાં શિક્ષકો માટે તાલીમ સંસ્થાઓ પણ ખોલવી પડશે. આ વિષે પણ વિચાર કરવાની જરૂર રહેશે.
- બાળકોની ભાષામાં પુસ્તકો ઉપલબ્ધ થાય તે અંગે કોઈ કાર્યકારી યોજના બનાવવી પડશે.
- આ બાબતે રાજ્ય સરકાર અને શિક્ષકોની બહુ મોટી જવાબદારી છે. શક્ય છે કે બાળકો માટે તેમની ભાષામાં પાઠ્યપુસ્તક તૈયાર કરવામાં લાંબો સમય લાગશે. આ લાંબાગાળા દરમિયાન રાજ્ય સરકારો અને શિક્ષકોએ આ બાબતે સંવાદ જાળવવો પડશે. કેન્દ્ર સરકારને પણ આના પર કોઈ વાંધો નથી. મૂળભૂત રીતે આ એક રાજકીય અને વહીવટી નિર્ણય છે.

- આપણે ત્યાં ઘણી ભાષાઓ છે. તેથી, બાળકોના માટે તૈયાર કરવામાં આવનારી પાઠ્યસામગ્રી માં આપણે એ ભાષાઓની લોકવાર્તાઓ, લોકગીતો અને લોકકલાઓનો વગેરેનો પણ સમાવેશ કરવો જોઈએ. દરેક ભાષાના શ્રેષ્ઠ લેખકો આપણા દેશમાં ઉપલબ્ધ છે. તેમની મદદથી અભ્યાસ સામગ્રી પણ તૈયાર કરી શકાય છે.
- સમજની ભાષાને ધ્યાનમાં રાખીને વર્તમાન શિક્ષક-તાલીમ કાર્યક્રમોના અભ્યાસક્રમમાં ફેરફાર કરવો પડશે.
- ભાષા સંબંધિત સંશોધનમાં પોતાની ભાષા અને હિન્દીમાં વધુ સારું સંશોધન કરવાની જરૂર પડશે.
- હિન્દી અને અન્ય ભારતીય ભાષાઓમાં વિજ્ઞાન, સામાજિક વિજ્ઞાન અને કલા વગેરે ના પુસ્તકો લખવા પર ભાર મૂકવો જોઈએ. આ માટે યુનિવર્સિટીઓનો પણ સંપર્ક કરવો જોઈએ.
- સંદર્ભ પુસ્તકો/પાઠ્યપુસ્તકોનો અંગ્રેજીમાંથી હિન્દી અને અન્ય ભારતીય ભાષાઓમાં અનુવાદ કરવો જોઈએ અને દ્વિભાષી અને બહુભાષી શબ્દકોશો પણ તૈયાર કરવા જોઈએ.
- ધોરણ ૧ થી ૫ માં અનુક્રમે બાળકોની ભાષામાં કેટલાક વિષયો શીખવવા અને શીખવા પર ભાર મૂકવો જોઈએ. આ માટે કેટલીક ખાનગી શાળાઓ સાથે પણ વાતચીત કરીને તેમની સમજનો મજબૂત પાયો નાખવો જોઈએ.
- યુનિવર્સિટીઓ સાથે મળીને ભાષાઓ, સામાજિક વિજ્ઞાન, વિજ્ઞાન વગેરેમાં શૈક્ષણિક અભ્યાસક્રમો ચલાવવાનો વિચાર કરવો જોઈએ. આ કોર્સમાં વિષયોને પોતાની ભાષામાં સમજવાના મહત્વ પર વિશેષ ભાર મૂકવો જોઈએ.

રોજગારીનો પડકાર - ૨

દિલ્હીના ઉત્તર પશ્ચિમ જિલ્લામાં એશિયાના સૌથી મોટા શાક માર્કેટ આઝાદપુરથી રસ્તાની બાજુમાં એક વિશાળ પુનર્વસન વસાહત છે - જહાંગીરપુરી. બાદશાહ જહાંગીરનો બાદશાહી મિજાજ અહીં રહેતા લગભગ દરેક રહેવાસીના વર્તનમાં જોવા મળે છે. આ વસાહતના એક છેડે ભાલવા તળાવ છે જે સુકાઈ જવાના આરે છે અને બીજી તરફ એક નહીં પણ અનેક તળાવો છે જેમાં આ વસાહત ના લોકો પ્રાણ પૂરે છે . આ જ વસાહતમાં એક ઔદ્યોગિક તાલીમ સંસ્થા (આઈ.ટી.આઈ) પણ છે જે પ્લમ્બિંગ, સ્પિનિંગ, ડાઈંગ, ફિટર, પ્રિન્ટિંગ જેવા વિવિધ વ્યાવસાયિક કૌશલ્યોની તાલીમ આપે છે. વાત આ વસાહત ના છેડે રહેલી - 'અયોધ્યા ટેક્સટાઈલ' અને આઈ.ટી.આઈના વિચિત્ર સંબંધોની છે.

આ મિલમાં કાપડ બનાવવાનું અને તેના પર છાપકામનું કામ થતું હતું. આ કાર્યની તાલીમને લગતી કામગીરી કરવામાં આવી હતી. આ કાર્યને લગતા તાલીમ અભ્યાસક્રમો આઈ.ટી.આઈ માં હતા. નવાઈની વાત તો એ છે કે અહીંથી તાલીમ પામેલા યુવાનોને આ મિલમાં કામ આપવામાં આવતું ન હતું અને અપ્રશિક્ષિત લોકોને રાખવામાં આવતા હતા. દરેકના મનમાં એક જ વિચાર ઊભો થતો કે કદાચ પ્રશિક્ષિત કામદારોને વધુ પગાર ચૂકવવો પડશે, તેથી તેઓને કામ પર રાખવામાં આવતા નથી. પરંતુ જ્યારે આઈ.ટી.આઈ.ના અધ્યાપકો અને તાલીમાર્થીઓનો મિલના કામદારો સાથે વાતચીત કરી ત્યારે તે સ્પષ્ટ થયું. સંસ્થામાં સમગ્ર પ્રક્રિયા વિશે અંગ્રેજી અથવા માન્ય હિન્દીમાં માહિતી આપવામાં આવે છે. મિલના જૂના કામદારો સ્થાનિક ભાષાનો ઉપયોગ કરતા હતા જે સંસ્થામાંથી પાસ થયેલા યુવાનો સમજી શકતા નહોતા. અંતે, કામદારોની દેશી ટેકનિકલ પદ્ધતિ અભ્યાસક્રમમાં ઉમેરવામાં આવી. માત્ર એક અભ્યાસક્રમ જ નહીં પરંતુ અન્ય અભ્યાસક્રમોમાં પણ પ્રયાસ કરવામાં આવ્યા અને હવે લોકોને સ્થાનિક મિલોમાં કામ મળવું મુશ્કેલ રહ્યું નથી.

- એક સહભાગી

પરિશિષ્ટ-૧

રાજ્યો ના વિવિધ સ્તરે માધ્યમ તરીકે ભાષાઓ

ક્રમ	રાજ્ય	પ્રાથમિક	માધ્યમિક	ઉચ્ચતર માધ્યમિક
૧	આંધ્ર પ્રદેશ	તેલુગુ, ઉર્દુ, ઉડિયા, અંગ્રેજી, હિન્દી, મરાઠી, કન્નડ, તમિલ	તેલુગુ, ઉર્દુ, ઉડિયા, અંગ્રેજી, હિન્દી, મરાઠી, કન્નડ, તમિલ	તેલુગુ, ઉર્દુ, ઉડિયા, અંગ્રેજી, હિન્દી, મરાઠી, કન્નડ, તમિલ
૨	અરુણાચલ પ્રદેશ	અંગ્રેજી-હિન્દી	અંગ્રેજી	અંગ્રેજી
૩	અસમ	આસામી, બંગાળી, બોડો, અંગ્રેજી,	આસામી, બંગાળી, બોડો, અંગ્રેજી, હિન્દી, અન્ય	આસામી, બંગાળી, બોડો, અંગ્રેજી, હિન્દી, અન્ય
૪	બિહાર	હિન્દી, ઉર્દુ, સંસ્કૃત, અંગ્રેજી	અંગ્રેજી, હિન્દી, સંસ્કૃત, ઉર્દુ	અંગ્રેજી, હિન્દી, સંસ્કૃત, ઉર્દુ અન્ય
૫	છત્તીસગઢ	હિન્દી, અન્ય	હિન્દી, અન્ય	અંગ્રેજી, હિન્દી
૬	ગુજરાત	ગુજરાતી	અંગ્રેજી, ગુજરાતી, હિન્દી	અંગ્રેજી, ગુજરાતી, હિન્દી
૭	ગોવા	અંગ્રેજી, કોંકણી મરાઠી, ઉર્દુ, કન્નડ	અંગ્રેજી, મરાઠી	અંગ્રેજી, મરાઠી
૮	હિમાચલ પ્રદેશ	અંગ્રેજી, હિન્દી	અંગ્રેજી, હિન્દી	અંગ્રેજી, હિન્દી
૯	હરિયાણા	અંગ્રેજી, હિન્દી	અંગ્રેજી, હિન્દી, સંસ્કૃત	અંગ્રેજી, હિન્દી, સંસ્કૃત
૧૦	જમ્મુ અને કાશ્મીર	ડોગરી, અંગ્રેજી, હિન્દી, કશ્મીરી, ઉર્દુ	ડોગરી, અંગ્રેજી, હિન્દી, કશ્મીરી, ઉર્દુ	ડોગરી, અંગ્રેજી, હિન્દી, કશ્મીરી, ઉર્દુ
૧૧	ઝારખંડ	અંગ્રેજી, હિન્દી, સંસ્કૃત	બંગાળી, અંગ્રેજી, હિન્દી, સંસ્કૃત	બંગાળી, અંગ્રેજી, હિન્દી, સંસ્કૃત
૧૨	કર્ણાટક	કન્નડ, અંગ્રેજી, હિન્દી, મરાઠી, તમિલ, તેલુગુ, ઉર્દુ, મલયાલમ, સંસ્કૃત, અરબી	કન્નડ, અંગ્રેજી, હિન્દી, મરાઠી, તમિલ, તેલુગુ, ઉર્દુ, મલયાલમ, સંસ્કૃત, અરબી	કન્નડ, અંગ્રેજી, હિન્દી, મરાઠી, તમિલ, તેલુગુ, ઉર્દુ, મલયાલમ, સંસ્કૃત, અરબી

૧૩	કેરળ	મલયાલમ, અંગ્રેજી, તમિલ, કન્નડ	મલયાલમ, અંગ્રેજી, તમિલ, કન્નડ	મલયાલમ, અંગ્રેજી, તમિલ, કન્નડ
૧૪	મધ્ય પ્રદેશ	અંગ્રેજી, હિન્દી, ઉર્દુ, મરાઠી	અંગ્રેજી, હિન્દી, ઉર્દુ, મરાઠી	અંગ્રેજી, હિન્દી, ઉર્દુ
૧૫	મહારાષ્ટ્ર	મરાઠી, હિન્દી	અંગ્રેજી, મરાઠી, હિન્દી	અંગ્રેજી, મરાઠી, હિન્દી
૧૬	મણિપુર	અંગ્રેજી, હિન્દી, મણિપુરી	અંગ્રેજી, હિન્દી, મણિપુરી	અંગ્રેજી, હિન્દી, મણિપુરી
૧૭	મેઘાલય	અંગ્રેજી, ગારો, ખાસી	અંગ્રેજી	અંગ્રેજી
૧૮	મિઝોરમ	મિઝો, અંગ્રેજી	મિઝો, અંગ્રેજી	મિઝો, અંગ્રેજી
૧૯	નાગાલેન્ડ	અંગામી, આવો, અંગ્રેજી, હિન્દી, કોન્યક, લોથા, સેમા	અંગામી, આવો, અંગ્રેજી, હિન્દી, કોન્યક, સેમા	અંગામી, અંગ્રેજી, હિન્દી
૨૦	ઓડિશા	અંગ્રેજી, ઉડિયા	અંગ્રેજી, હિન્દી, ઉડિયા	અંગ્રેજી, હિન્દી, ઉડિયા, સંસ્કૃત
૨૧	પંજાબ	અંગ્રેજી, હિન્દી, પંજાબી	અંગ્રેજી, હિન્દી, પંજાબી	અંગ્રેજી, હિન્દી, પંજાબી
૨૨	રાજસ્થાન	હિન્દી	હિન્દી	હિન્દી
૨૩	સિક્કિમ	અંગ્રેજી	અંગ્રેજી	અંગ્રેજી
૨૪	ત્રિપુરા	બંગાળી, કોકબોરોક, અંગ્રેજી	બંગાળી, અંગ્રેજી	બંગાળી, અંગ્રેજી
૨૫	તમિલનાડુ	અંગ્રેજી, તમિલ	તમિલ, તેલુગુ, મલયાલમ, ઉર્દુ, કન્નડ	તમિલ, તેલુગુ, મલયાલમ, ઉર્દુ, કન્નડ
૨૬	ઉત્તરાખંડ	હિન્દી	અંગ્રેજી, હિન્દી, ઉર્દુ	અંગ્રેજી, હિન્દી, ઉર્દુ
૨૭	ઉત્તર પ્રદેશ	હિન્દી	અંગ્રેજી, હિન્દી, સંસ્કૃત	અંગ્રેજી, હિન્દી, સંસ્કૃત

૨૮	પશ્ચિમ બંગાળ	બંગાળી	બંગાળી, હિન્દી, અંગ્રેજી, ઉર્દુ, ઉડિયા, તમિલ, તેલુગુ, ગુજરાતી, તિબેટીયન, નેપાલી	બંગાળી, હિન્દી, અંગ્રેજી, ઉર્દુ, ઉડિયા, તમિલ, તેલુગુ, ગુજરાતી, તિબેટીયન, નેપાલી
૨૯	અંદમાન અને નિકોબાર	બંગાળી, અંગ્રેજી, હિન્દી તમિલ, તેલુગુ	બંગાળી, અંગ્રેજી, હિન્દી, તમિલ, તેલુગુ	બંગાળી, અંગ્રેજી, હિન્દી, તમિલ, તેલુગુ
૩૦	ચંદીગઢ	અંગ્રેજી, હિન્દી, પંજાબી	અંગ્રેજી, હિન્દી, પંજાબી	અંગ્રેજી, હિન્દી, પંજાબી
૩૧	દાદર અને નગર હવેલી	અંગ્રેજી, ગુજરાતી, હિન્દી, મરાઠી	અંગ્રેજી, ગુજરાતી, હિન્દી, મરાઠી, સંસ્કૃત	અંગ્રેજી, ગુજરાતી, હિન્દી, મરાઠી, સંસ્કૃત
૩૨	દમન અને દીવ	ગુજરાતી, અંગ્રેજી	ગુજરાતી, અંગ્રેજી	ગુજરાતી, અંગ્રેજી
૩૩	દિલ્હી	અંગ્રેજી, હિન્દી, ઉર્દુ	અંગ્રેજી, હિન્દી, ઉર્દુ	અંગ્રેજી, હિન્દી, ઉર્દુ
૩૪	લક્ષદ્વીપ	મલયાલમ	અંગ્રેજી, મલયાલમ	અંગ્રેજી, મલયાલમ
૩૫	પાંડુચેરી	અંગ્રેજી, તમિલ	અંગ્રેજી, તમિલ	અંગ્રેજી, તમિલ

સ્ત્રોત: ઈમ્પ્લીમેન્ટેશન ઓફ શ્રી લેંગ્વેજ ફોર્મ્યુલા ઇન ઇન્ડિયન સ્કૂલ્સ - આ સ્ટડી, ભાષા વિભાગ, એન.સી.ઈ.આર.ટી નવી દિલ્હી, ૨૦૦૯, પાના નં. ૮૦-૮૩

આનંદની વાત છે કે હાલમાં આદિવાસી વિસ્તારની ઘણી ભાષાઓનો શિક્ષણના માધ્યમ તરીકે ઉપયોગ કરવામાં આવી રહ્યો છે અને પ્રાથમિક સ્તરે તે ભાષાઓમાં અધ્યયન સામગ્રી પણ તૈયાર કરવામાં આવી રહી છે. ભવિષ્યમાં બીજી અનેક ભારતીય ભાષાઓના (આદિવાસી વિસ્તારોની ભાષાઓ સહિત) માધ્યમ ભાષા તરીકે ઉપયોગમાં આવે એ જ આ પુસ્તિકાનું ઉદ્દેશ્ય છે.

તમામ તાલીમ વિદ્યાર્થીઓની પ્રાદેશિક ભાષા (માતૃભાષા) દ્વારા આપવી જોઈએ.

વધુ માહિતી માટે, કૃપા કરીને www.ncert.nic.in ની મુલાકાત લો અથવા કોપીરાઈટ પેજ પર આપેલા સરનામાં પર વેપાર પ્રબંધકનો સંપર્ક કરો.

સંદર્ભ:

- શિક્ષા આયોગ કી રિપોર્ટ, 1964-65, શિક્ષા મંત્રાલય. 1966
- રાષ્ટ્રીય શિક્ષા નીતિ 1968, શિક્ષા મંત્રાલય.
- ક્રિયાન્વયન કે કાર્યક્રમ 992 (રાષ્ટ્રીય શિક્ષા નીતિ 1986), શિક્ષા વિભાગ, શિક્ષા મંત્રાલય.
- રાષ્ટ્રીય પાઠ્યક્રમ કી રૂપરેખા, સ્કૂલી શિક્ષા 2000, એન. સી. ઈ. આર. ટી.
- રાષ્ટ્રીય પાઠ્યક્રમ કી રૂપરેખા, 2005, એન. સી. ઈ. આર. ટી.
- ભારતીય ભાષાઓ કા શિક્ષા આધાર પત્ર 1.3, 2006, એન. સી. ઈ. આર. ટી.
- પટનાયક, ડી. પી. 1986, સ્ટડી ઓફ લેન્ગવેજ. રિપોર્ટ. નઈ દિલ્લી. એન. સી. ઈ. આર. ટી.
- ભારતીય ભાષાઓ કા શિક્ષા આધાર પત્ર 1.3, 2006, એન. સી. ઈ. આર. ટી.
- ગાંધી, એમ. કે. હિન્દ સ્વરાજ. ભારતીય મત. 1909
- બચ્ચો કે મુક્ત ઔર અનિવાર્ય શિક્ષા કે અધિકાર અધિનિયમ 2009, કાનૂન ઔર ન્યાય મંત્રાલય (વિધાન વિભાગ), ભારત સરકાર
- ચોમ્સ્કી, એન. 1959. રીવ્યુ ઓફ સ્કિનર્સ વર્બલ બિહેવિયર. લેન્ગવેજ 35.1: 26-58
- વયોગોટ્સ્કી, એલ. એસ. 1978. માઈન્ડ ઈન સોસાયટી: દ ઉવલપમેન્ટ ઓફ હાયર સાયકોલોજીકલ પ્રોસેસ, કેમ્બ્રિજ, માસ: હાર્વર્ડ યુનિવર્સિટી પ્રેસ
- કૂપર કે. (2009). લેન્ગવેજ: અવર મીડીયમ ઓફ અન્ડરસ્ટેન્ડિંગ. જર્નલ ઓફ ઈન્ડિયન એજ્યુકેશન, વોલ્યુમ XXXV, નંબર 1. નઈ દિલ્લી: એન. સી. ઈ. આર. ટી. (ISSN:0972-5628)
- કૂપર કે. ઈએલટી એન્ડ સોશલ જસ્ટિસ ઈન મલ્ટીલિન્ગ્યુઅલ ક્લાસરમ. બેબીલોનિયા, ટેમા . 1, 2021, P.24
- ભારતીય ભાષાઓ કા શિક્ષા આધાર પત્ર 1.3, 2006, એન. સી. ઈ. આર. ટી.
- હોલ્ટ જોન. શિક્ષા કી બજાય. ન્યૂ: બેલેન્ટાઈન બુક્સ 1974
- અંગ્રેજી શિક્ષણ, આધાર પત્ર 1.4, 2006, એન. સી. ઈ. આર. ટી.
- પ્રભુ, એન. એસ. 1987. સેકેન્ડ લેન્ગવેજ પેડાગોજી. ઓક્સફોર્ડ: ન્યુ યોર્ક: ઓક્સફોર્ડ યુનિવર્સિટી પ્રેસ.
- ડોવેરા, એસ. 2005. ઇલેક્ટીસિઝમ ઈન મેથોડોલોજી. એમએસ., એનએફજી. ઈંગ્લીશ.
- ફેલિક્સ પોલ. 1998. લર્નિંગ ટૂ રીડ ઈંગ્લીશ: ધ મિક્સડ કોડ વે. ઈન વિવિયન બેરી એન્ડ આર્થર એમસી નેલ (સંપા.) પોલિસી એન્ડ પ્રેક્ટિસ ઈન લેન્ગવેજ એજ્યુકેશન. હોંગકોંગ: ડિપાર્ટમેન્ટ ઓફ કરીક્યુલમ સ્ટડીઝ, યુનિવર્સિટી ઓફ હોંગકોંગ. પૃષ્ઠ 175-193
- વેસ્ટ માઈકલ. 1941. લર્નિંગ ટૂ રીડ આ ફોરેન લેન્ગવેજ. લોન્ગમેન: યુકે. (લર્નિંગ ટૂ રીડ આ ફોરેન લેન્ગવેજ એન્ડ અદર એસેસ ઓન લેન્ગવેજ ટીચિંગ. ન્યુ ઓરિશન). લંડન, ન્યુયોર્ક, લોન્ગમેન, ગ્રીન (1955):
- મૈથ મેજીક, કિતાબ 2, કક્ષા દૂસરી કે લિયે ગણિત કી પાઠ્યપુસ્તક, એન. સી. ઈ. આર. ટી. 2007
- લુકિંગ અરાઉન્ડ, એન્વાયમેન્ટ સ્ટડીઝ, કક્ષા ત્રીસરી કે લિયે પાઠ્યપુસ્તક, એન. સી. ઈ. આર. ટી. 2006

- વિતાન, ભાગ 1. કક્ષા ગ્યારહવી કે લિયે સપ્લીમેન્ટરી રીડર, હિન્દી મેં, એન. સી. ઈ. આર. ટી. 2006
- હરિજન, 9-7, 38, પૃષ્ઠ સંખ્યા 177, મહાત્મા ગાંધી કે ચયનિત કાર્ય (ખંડ V) ધ વોઇસ ઓફ ટ્રુથ (કમ્પલિટ બુક ઓનલાઇન) ભાગ II) ખંડ XI: બેઝિક એજ્યુકેશન એન્ડ સ્ટુડન્ટ એજ્યુકેશન)
- <<https://www.mkgandhi.org/voiceoftruth/basiceducation.htm>>રીડ અ
- રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ ૨૦૨૦ના પ્રકરણ ક્ ૪.૧૧, ૪.૧૨, ૪.૧૪, ૪.૧૮, ૨૨.૬, ૨૨.૨૦ ને પુસ્તકના પ્રથમ ભાગમાં લેવામાં આવ્યા છે
- ભારતીય ભાષાઓ કા શિક્ષણ, નેશનલ ફોકસ ગ્રુપનું ફાઉન્ડેશન પેપર

બધીજ તાલીમ વિદ્યાર્થીઓને પ્રાદેશિક (માતૃભાષા) થકી આપવામાં આવવી જોઈએ.

— નવી તાલીમ, મહાત્મા ગાંધી

શિક્ષણમાં માતૃભાષા એ બાળક માટે માતાના દૂધ સમાન છે. જ્યાં સુધી માતૃભાષાને શિક્ષણનું માધ્યમ નથી બનાવવામાં આવે, ત્યાંસુધી શિક્ષણનું સર્વત્રિકીકરણ શક્ય નહીં બને.

— રવીન્દ્રનાથ ટાગોર

વધારાની માહિતી માટે www.ncert.nic.in ને મુલાકાત આપો અથવા કૉપિરાઇટ પૃષ્ઠ પર આપેલા સરનામાં પર વ્યાપાર પ્રબંધક સાથે સંપર્ક કરો

32144

विद्यया ऽ मृतमश्नुते

एन सी ई आर टी
NCERT

राष्ट्रीय शैक्षिक अनुसंधान अने प्रशिक्षण परिषद
NATIONAL COUNCIL OF EDUCATIONAL RESEARCH AND TRAINING

ISBN 978-93-5292-859-0